

דגל ישראל במקורות היהדות¹

בשנים האחרונות אנו עדים לחדירת ה"פוסט-ציונות" גם לתוך המחנה הדתי-לאומי. במיוחד בעקבות המשבר מסביב לעקירת היישובים בגוש קטיף, אף בציבור זה, המזוהה ביותר היום עם הרעיון והאידיאולוגיה הלאומיים, חל כרסום המתבטא לפעמים אף ביחס של ציניות כלפי המדינה וסמליה.² אין ספק שדגל ישראל בולט בתור אחד הסמלים ה"ציוניים" ביותר, וכמו ברוב מדינות העולם, חשיבותו ומרכזיותו בטקסים אף מעוגנים בחוק.³ הנפת

1 מאמר זה וגם קודמיו, ראו את המאמרים הקודמים: א' שבט, "פרסום ראשון של דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל הישראלי", המעין מט, ג (ניסן תשס"ט), עמ' 55–68; "השלמות ותיקונים על פי כתב-היד המקורי לדרשת הרב קוק זצ"ל על הדגל", המעין נ, ב (טבת תש"ע), עמ' 96–98, הם פרי של מחקר מקיף על דגל ישראל, שנעשה בתמיכת ועדת המחקר של מכללת אורות ישראל. המשך המאמר יתפרסם בע"ה בכרך הבא של כתב עת זה.

2 הביטוי "ממלכת"י, במיוחד בהגיית מלעיל, נהיה לכינוי גנאי ול"ציוניות-יתר" בחוגים דתיים מסוימים. ראו למשל נ' שרגאי, "הרב דוד דודקביץ: ישראל גנבה את המדינה מהיהודים", הארץ, 16/9/08; ש' גילת, כי שם ד' נקרא עליך, ירושלים תש"ע, עמ' 36; בתדירות בעלון השבועי "קומי אורי" של תנועת קוממיות. אמנם מדובר בסממן חיצוני, אך זה ודאי אינו מקרה שבשיא תנופתם היו ספרים כה רבים בספרות התורנית של הציונות-הדתית מעוצבים בעטיפת כחול-תכלת או אפילו כחול-לבן. אף ספרי מרן הרב קוק זצ"ל יצאו בשנים הללו כסדרה כחולה עם עטיפה לבנה, לעומת הכריכה האדומה של איגרות הראי"ה, ירושלים תרפ"ג, והחומה של אורות הקודש, ירושלים תרצ"ח. לא רק שמגמה זאת נחלשה בצורה ניכרת בשנים האחרונות, אלא שברבים מהמהדורות החדשות של אותם ספרים, שינו מהצבע הכחול המקורי לצבעים אחרים. השוו למשל ר"מ צוריאלי, אוצרות הראי"ה, שעלבים תשמ"ח–תשנ"ג, למהדורת ראשון לציון תשס"ב; ספרי רמ"צ נריה, שיחות הראי"ה, חיי הראי"ה, ליקוטי הראי"ה, וטל הראי"ה, כפר הראי"ה, תשל"ט–תשנ"ג, בהשוואה למהדורת כפר הראי"ה תשנ"ג; הראי"ה קוק, חזון ישראל ר"ח ליפשיץ (עורך), ירושלים תשל"ג, בהשוואה לירושלים תשנ"ה; הרצב"י קוק, לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, בהשוואה לירושלים תשנ"ז; ר"ש אבינר, עם כלביא, ירושלים תשמ"ג, שהופיע ב"שאלת שלמה" תשס"א; רח"א שורץ, התורה הגואלת, א–ד, ירושלים תשמ"ג–תשמ"ז, בהשוואה לירושלים תשמ"ט. לפי הכלל ש"כל המשנה ידו על התחתונה", (בבא מציעא עו ע"א), התופעה ודאי איננה מקרית. אמנם ניתן להסביר שאותו צבע כחול שבספרים נהיה נדוש מדי, אך זאת אכן חלק מהנקודה.

3 ראו בהרחבה אצל מ' נמצא-בי, הדגל, תל אביב תש"ח, עמ' 45–47, ובדוגמות בינלאומיות אצל C.F. Pedersen, The International Flags (English trans.: J. Bedells), London 1970, pp. 6–7.

הדגל מהווה הזדהות מובהקת ואף חגיגית עם המדינה,⁴ ואילו זלזול בדגל, בין אם ממניעים אנטי-ממלכתיים "ימנים" או חרדים בין ממניעים "שמאלנים" פוסט-ציוניים, מהווה פגיעה בה.⁵

לא רק הסודר עצמו אלא אפילו הביטוי "דגל" מסמל אידאולוגיה, וביטוי לדבר שאנשים מוכנים אף למסור את נפשם עבורו.⁶ למשל, ההמנון הלאומי האמריקאי הוא שיר לכבוד "הדגל" שעבורו לחמו, ששרד קרב מטיש מול הבריטים, "O say, does that Star-Spangled Banner yet wave?!" ("תגיד, האם אותו דגל עטור הכוכבים עוד מתנוסס?!").⁷ להבדיל, בהסברו למה הריגתם של דתן ואבירם מכונה "ויהיו לנס" (=דגל, בלשון המקרא),⁸ מטעים רש"ר הירש ש"נס" הוא אות המתנוסס במרום והוא בא להורות את דרכו של אדם שפניו מועדות ליעד מסוים בכיוון מסוים.⁹ השאלה היא מה היא אותה דרך, מה הכיוון שמסמל הדגל הישראלי מבחינת מקורות היהדות: המחפש בספרות ההלכתית בנושא יגלה תשובות בודדות ללא בירור ממצה, העוסקות בשאלה אם יש מקום להכניס דגל (או כל חפץ זר) לטקס הלוויה או

4 ראו רמ"צ נריה, סדר התפילות ליום העצמאות, ירושלים תשל"ח, עמ' 22–23; סדר תפילות ליום העצמאות – הקיבוץ הדתי, ד' רפל (עורך), ירושלים תשל"ו, עמ' 9; בהרחבה אצל אי ארנד, פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן תשנ"ח, עמ' 104–108, שמביא עדויות מעניינות לגבי הנפת דגלים אצל הרב יחזקאל אברמסקי, האדמו"רים ממודז'יץ ומסדיגורה, מישיבת סלבודקה, ועל כך שהר"י כהנמן היה מקפיד להרים דגל ישראל מעל ישיבת פוניבז' כל יום העצמאות וכך נהוג עד היום. פעם כשמתנגדים גנבו את הדגל, ישב ולמד ליד הדגל השני כל אותו יום כדי לשמור עליו. ראו אצל ר"י דדון, אתחלתא היא ב, ירושלים תשס"ח, עמ' שי–שיא, עדויות נוספות על אודות חשיבותה של הנפת הדגל בעיני הרב כהנמן, למשל זאת של ר' מרדכי ברלין, שאף לאחר פטירת הרב אלמנתו הקפידה בתליית הדגל ביום העצמאות כמצוות בעלה. ראו גם ק' בלייד, "הפגנה נגד דגל שהונף בישיבה של הרב שך", מעריב, ו' באייר תשנ"ז, עמ' 7.

5 ראו למשל ג' לוי, "האם אתלה את הדגל?", www.haaretz.co.il/hasite/spages/851217.html, ובהמשך בהערה 257.

6 ראו בהמשך בהערה 175, באיגרת של הרצל לברון הירש; הרי"ד סולובייצ'יק, אצל ר"צ שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ד, עמ' צט–ק. Pederson (לעיל הערה 3), עמ' 7, מצוין שבארה"ב ומדינות דמוקרטיות אחרות, בהעדר מנהיג עם כוחות מוחלטות, שרים את ההמנון המדינה ומצהירים נאמנות לדגל. במדינות הללו, נתפש כבוד הדגל בחומרה מיוחדת בחברה ובחוק גם יחד, למשל שאסור לדגל הלאומי לנגוע ברצפה.

7 <http://americanhistory.si.edu/starspangledbanner> /ממלחמת תקע"ב/1812 בפורט מק'הנרי שליד בלטימור.

8 ראו בהמשך בהערות 109–112, 147–194.

9 הרש"ר הירש, פירוש על התורה (תרגום לעברית: ר"מ ברויאר), ירושלים תשמ"ט, במדבר כו, י.

לבית הכנסת.¹⁰ בתשובה קצרה, שהיא המפורסמת ביותר בנושא, והמשקפת יחס מצוי בצבור החרדי כלפי הדגל, מתייחס הרב משה פיינשטיין, מגדולי הפוסקים באמריקה בדור האחרון, בבוז מופגן כלפיו. לפני כחמישים שנה, שאלו אותו על אודות המנהג הנפוץ בבתי כנסת בארה"ב להעמיד את דגלי ישראל והלאום המקומי ליד ארון הקדוש.

הנה בדבר ביהכ"נ [...] הוא בקדושתו אף אם נעשה שם עבירה ממש ועניני קלון, כמפורש [...] בההיא עובדא שמצאו שהשמש עשה בביהכ"נ עבירת זנות [...] שאף בשעת העבירה לא ירדה מקדושתה [...] וא"כ אף אם נימא דהעמדת הדגלים בביהכ"נ הוא דבר איסור לא נתחללה הקדושה בכך [...].

ובעצם לא מובן איזה איסור ממש יש בהעמדת הדגלים הא ליכא איסור להכניס דברים שהם חולין אף שאין בהן שום צורך להביהכ"נ [...] ואף שאלו שעשו זה לדגל וסימן למדינת ישראל היו רשעים,¹¹ מכל מקום הא לא החזיקו זה לדבר קדוש, שנימא שיהיה חשש גרירה דעבודה זרה [...] והוי זה ככל דבר חול. וגם דגל אה"ב שהוא ג"כ שם מוכיח שלא הכניסו זה בשביל שמחשיבין זה לדבר קדוש אלא שהוא לסימן על מנהלי ביהכ"נ שמחבבין מדינה זו ומדינת ישראל [...] ולכן אף שודאי לא מן הראוי הוא להכניס בביהכ"נ שהוא מקום קדושה וכ"ש שאין להניחו שם בקביעות וכ"ש לא אצל ארון הקודש, אבל איסור ממש לא שייך לומר ע"ז אלא שהוא ענין הבל ושטות, ואם אפשר באופן של שלום לסלקם מביהכ"נ היה זה דבר טוב אבל לעשות מחלוקת בשביל זה אסור. ואם היה כח בלא

10 ראו בהמשך בהערה 15, ואצל ארנד (לעיל הערה 4), הערות 33–34.

11 ראו מה שהבאנו בשמו בהמשך בהערה 93.

מחלוקת לעקור ענין הדגל כדי שלא יהיה זכרון למעשה הרשעים¹² היה ג"כ אולי נכון לעשות, אבל ח"ו לעשות מחלוקת בזה.¹³

מדבריו של הרב פיינשטיין עולה: (1) שמי שמעניק לדגל ישראל מעמד של קדושה, הרי זה לגריעותא ואולי יהיה בכך טעם לאסור משום "חשש גרידה דעבודה זרה"; (2) כך גם מצד שהוא "זכרון למעשה הרשעים", נראה לרמ"פ יותר פשוט להתיר הכנסת דגל אמריקאי לבית הכנסת מאשר דגל ישראל; (3) הרמ"פ מחשיב דגל ישראל כ"חולין", "הבל ושטות", ו"זכרון למעשה רשעים" שראוי לסלקו מבית הכנסת.

להבדיל, גם פרופ' ישעיהו ליבוביץ נימק ש"יש לנו עצמאות מדינית והדגל מבטא זאת אבל אין לכך שום קשר ליהדות", שאותה ראה כמערכת חוקים.¹⁴

לדברי שניהם, הלאומיות והיהדות הן שני תחומים שונים לחלוטין. האמנם? אף על פי שבתי כנסת רבים מניפים את דגל ישראל ביום העצמאות וכדומה, עד כה לא השיבו רבני הציונות הדתית תשובה מקיפה ועקרונית עם הסתכלות שיטתית אלטרנטיבית על דגל ישראל, לעומת הגישה הנוכרת.¹⁵

12 ראו אצל הר"מ שטרן, שו"ת באר משה, ח, ניו יורק תשמ"ג, סימן ה-ח, המרחיק לכת לאסור אפילו ללמוד ספרי קודש שנדפסו על ידי ציונים ורבניהם שהוא מכנה "רע-בנים" ו"מסרחניקים", ומדמה למה שתיקן שבתאי צבי לברך ברכת כהנים בשבת, שגם אם מדובר במצווה, היות שתוקן על ידי רשע, הכול מתקלקל. האדמו"ר מסאטמאר, הר"י טייטלבוים, על הגאולה ועל התמורה, ניו יורק תשכ"ז, עמ' קט, מרחיק לכת לומר שאף הציונים הדתיים אינם יהודים.

13 הר"מ פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, או"ח, א, ניו יורק תשי"ט, סימן מו, מ"י"ט בתמוז תשי"ז, תשובה לר' ישכר בער היילפערן, "הנקרא אדמו"ר מרישא ובייטש" שהיה רב בשכונת הברונקס בניו יורק.

14 ישעיהו ליבוביץ, על עולם מלואו: שיחות עם מיכאל ששר, ירושלים 1987, עמ' 26–27. ראו יי ליבוביץ, "יום העצמאות כחג דתי", דעות א (תשי"ז), עמ' 13–16. חשוב להזכיר את מאמרו של ליבוביץ, "דגל המדינה הוא סמרטוט צבוע על מוט", נ' לסטר, www.notes.co.il/lester/31374.asp

15 להתייחסות קצרה ראו אצל רבה לשעבר של קרית ים, ר"מ שטינברג, שו"ת שערי משה, ירושלים, תשל"ט, סימן מג; רמ"צ נריה, ישראל במדינתו, ירושלים תשנ"ח, עמ' 138; ר"ז ורהפטיג, "סמלים לתחית המדינה", ישועות עוזו: ספר זיכרון לרב עוזי קלכהיים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 488; ר"ע טמיר, "הדגל", ממעיני הישועה צ (ל' בניסן תשס"ג), עמ' 3; ר"ח נבון, "לא סמרטוט צבוע", פי קדושים תשס"ז, navon.blogli.co.il/archives/32; רש"ז כהנא, "מקורו של דגל ישראל", אתר "כמעין המתגבר", http://moreshet.co.il/kahana/tavnit2.asp?x=249&kod_subject=1300&kod_subjectm=132.3&pg

מצד המחקר, נכתבו בעיקר מאמרים היסטוריים,¹⁶ המקיף שבהם של ד"ר א' ארנד,¹⁷ שעשה עבודה מרשימה בחקירת הצדדים ההיסטוריים והחוקיים של הדגל ועל מנהגי רבנים שונים מסביבו ביום העצמאות וכדומה. חלק מהמחקרים ליקטו גם מקורות מהתנ"ך ומהמדרשים על דגלי השבטים שבמדבר (בלי להתעמק בקשר בינם ובין דגל ישראל), ותיעוד היסטורי על דגלים בקהילות מסוימות ועל חפצי יודאיקה, אך מטרתם לא הייתה בירור עקרוני בשורש הסוגיה. האם יש בדגל לאומי איזה אידאל לכתחילה או אפילו בדיעבד, או שמא מדובר ב"הבל ושטות" או אפילו "סמרטוט צבוע על מוט" (כלשון פרופ' י' ליבוביץ)¹⁸ שבמקרה השתמשו בו בתנ"ך ובתרבויות נכריות, אך חשיבותו מפקפקת, ובמיוחד בעידן הפוסט-לאומי?

הרבנים והחוקרים הללו כמעט שלא עסקו במקורות היהדות, כי למראית עין אכן אין הרבה. כבכל סוגיה מודרנית, מתפקידי הרבנים והחוקרים של הדור לחפש בתנ"ך גם מושגים מקבילים, וכן תקדימים בסוגיות הנושקות, הנוגעות לשאלה הרלוונטית ואף לבחון הנחות מקובלות (למשל, אלה של הרמ"פ) מבחינה היסטורית, שאלה אמורים לכוון את יחסנו לנדון. מבחינה חינוכית, חשוב ביותר לדעת כיצד להסביר לציבור הממלכתי-דתי, ובכלל בציבור היהודי בארץ ובחו"ל, את ערך החשיבות הסמלית של הדגל הלאומי וכמדגם לערכם של סמלים לאומיים בכלל.

16 מ' נמצא-בי (לעיל הערה 3); מ' סימון, "דגל", האנציקלופדיה העברית יא, ירושלים תשי"ז, עמ' 943; א' בר-אוריין, "דגל ישראל וסמליו" קטיף יא (תשל"ה), עמ' 210-217; א' ביין, "הולדתו של דגל", עת-מול 3 (שבט תשל"ח), עמ' 6; מ' אליאב, "לקורותיו של הדגל הציוני", כיוונים 3 (סיוון תשל"ט), עמ' 49-59; י' רפל, "דגל כחול-לבן", סמלי מדינת ישראל, ח' אופז (עורך), ירושלים תשמ"ז, עמ' 40-45; א' מישורי, "לקורותיו של דגל מדינת ישראל", קתדרה 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 155-171; דגל המדינה וסמלה, הר"מ בורשטיין (עורך), ירושלים תשס"ט, קיבץ חלק מהמאמרים הללו בחוברת פנימית שיצא על ידי מכון פוע"ה; ר' קשאני,

http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/1990_1999/1999/1/Reuven%20Kashani%20-%20The%20National%20Flag

17 ארנד (לעיל הערה 4), עמ' 103-117.

18 לעיל הערה 14.

תולדות הדגל היהודי והנחותיו של הגר"מ פיינשטיין

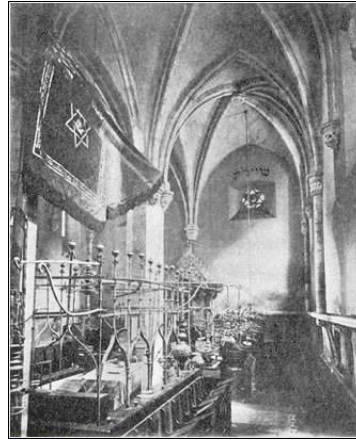
הדגל היהודי בבית הכנסת קודם למפעל הציוני

על רקע התנגדותו של הגר"מ פיינשטיין להכנסת דגל ישראל לבית הכנסת, מעניין במיוחד לציין שההופעה הקדומה ביותר של דגל יהודי (אף עם "מגן דוד") היה בהקשר של הנפתו דווקא בבית הכנסת. מתועד שבשנת קי"ד (1354) העניק הקיסר קארל הרביעי ליהודי פראג את ה"חירות" ל"הרים דגל" אדום ועליו סמל גדול של הכוכב המשושה.¹⁹ בשנת שני"ח (1598)²⁰ ניתנה לגביר ר' מרדכי מייזל²¹ זכות מהמלך רודולף השני להעמיד בבית הכנסת שלו באותה עיר "את הדגל של דוד המלך לפי התבנית שנמצאה בבית הכנסת הגדול הקדמון שלהם ולהשתמש בו באותו בית כנסת ברבים".²² כינוי הדגל על שם דוד המלך ונימת הכבוד כלפיו נראים משמעותיים. אמנם, יצוין שבשנת תע"ו (1716) הטיל השלטון עונש על פרנסי הקהילה היהודית שנתנו לדגל להתקלקל,²³ אך ייתכן שמדובר ברשלנות ולא בחוסר כבוד.

בשנת ת"ח (1648) העניק המלך פרדיננד השני ליהודי פראג דגל דומה, הנמצא שם עד היום (ראו בצילומים),²⁴ בצבע אדום ובתוכו מגן דוד צהוב וכוכב

- 19 סיכום תעודות הארכיון של הקהילה היהודית בפראג, מובא אצל ג' שלום, "מגן דוד: תולדותיו של סמל", לוח "הארץ" שנת תש"ט, תל אביב 1948, עמ' 160-161; סימון (לעיל הערה 16). איננו יודעים מה גרם למה, אך כבר בסידור הראשון שהודפס בעולם בשנת רפ"ב (1512) בעיר פראג, מופיע מגן דוד על דגל המדפיס (סמל בית הדפוס), ראו צילום אצל מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 159. בקלופונו צוין בין היתר: "איש על דגלו לבית אבותם [...] ובזבד טוב יזכו להזביד, כל המחזיקים במגן דוד", א' יערי, דגלי המדפיסים העבריים מראשית הדפוס העברי ועד סוף המאה ה-19, ירושלים תש"ד, עמ' 124, מובא אצל ר' קשאני, "מגן דוד-סמל דתי לאומי", סמלי מדינת ישראל (לעיל הערה 16), עמ' 82.
- 20 שלום, שם. השוו סימון (לעיל הערה 16), שכתב שהדגל הוענק למייזל בשנת שני"ב (1592).
- 21 ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ו (תרגום: ב' קרוא), תל אביב תשל"ב, עמ' 115, מוסר שהיה מייזל בנקאי וסוחר שהלווה כסף רב למלכות ובתמורה זכה לזכויות מיוחדות. באופן טראגי כשנפטר ללא ילדים, המלך רודולף השני חחרים את כל עושרו המופלג.
- 22 שלום (לעיל הערה 19), עמ' 161. ראו מאמר המערכת (עורך ראשי: י' פראוור), "מגן דוד", אנציקלופדיה העברית, עמ' 150, צילום קברו של הרב דוד גאנו מחשובי תלמידי הרמ"א, מבית הקברות העתיק בפראג (נפטר שע"ג [1613]), שם נראים ציורי מגן-דוד ואווז (גאנו בגרמנית) לסמל את שמו הפרטי ומשפחתו.
- 23 שלום (שם). הוא אף מעיר שהדגל שנמצא שם היום הוא זה שהתחדש בשנת תע"ו (1716), אף על פי שכתוב עליו שהוענק בשנת קי"ז (1357).
- 24 שלום (שם), עמ' 161.

שוודי באמצעו, לתלות בבית הכנסת האלט-נוי-שול²⁵ כאות הכרה על הצטיינותם²⁶ בהגנה מפני השוודים הפולשים.²⁷

הדגל הבולט בבית הכנסת בפראג (מרחוק ומקרוב)

אף בתקופה הציונית, למרות החלטה קודמת,²⁸ ביקש משה שרת, שר החוץ הראשון של מדינת ישראל, לקבוע הבדל מובהק בין הדגל של העם היהודי

25 כאן יש מקום להעיר על מחלוקת החוקרים אם השם של בית הכנסת, שהוא היום העתיק ביותר בכל אירופה (נבנה בשנת ה"ל [1270]) היה "אלט-נוי" (באידיש: ישן-חדש) או "על-תנאי" (כפי שכותב למשל ארנד [לעיל הערה 4], עמ' 110), פירוש שנבנה ככל בתי הכנסת בחו"ל על-תנאי שבבוא העת והיהודים יצטרכו לעזוב את המקום, הקדושה תפקע ויהיה מותר למכרו. מצאתי אצל הר"י בכרך, שו"ת חות יאיר, ירושלים תשנ"ב, סימן קכד, שהזכיר שהיה מתפלל בצעירותו בפראג "בבה"כ ישן חדש". אמנם אין שם תאריך כתיבה, אך בסימן קיט שלידו, מצוין תאריך י"א בכסלו תמ"ז (1686).

26 יי הרמן, "פרג", האנציקלופדיה העברית (לעיל הערה 16) כז, עמ' 50.

27 סימון (לעיל הערה 16), עמ' 946; M. Simon, Encyclopedia Judaica, vol. VI Jerusalem, 1972, p. 1336. ראו עוד אצל ג' שלום, (לעיל הערה 19). ד' גרוסברגר, "גלגוליו של מגן דוד", מעריב 2/2/73, מביא שבשנת תט"ז (1656) אבן גבול שהוצבה בווינה לחלק בין העיר הנוצרית ובין העיר היהודית מציין את הצד היהודי במגן דוד. מי סימון, שם, מוסיף שבתאריך ר"כ (1460), קיבלו יהודי הונגריה באופין (בודא) את פני המלך מאתיאס קורווינוס בנשיאת דגל אדום עם שני מגני דוד, השוו אצל שלום (שם), 161, שהתאריך היה בשנת רל"ו (1476), ושמתאר הדגל עם כוכבים מחומשים.

28 אליאב (לעיל הערה 16), עמ' 58, מביא מפרוטוקול הקונגרס הי"ח (גרמנית), שהתכנס בפראג באב תרצ"ג, עמ' 518, שהוחלט (בלי הצבעה) שהדגל של ההסתדרות הציונית והעם היהודי הוא הדגל הכחול-לבן.

העולמי ובין דגל המדינה. מטרתו הייתה "לא לגרום לסיבוכים במעמדו של קהילות יהודיות בארצות שונות כשהניפו את דגל העם היהודי העולמי"²⁹, באופן שיטעו לחשוב שמניפים דגל של מדינה זרה. הצעתו התקבלה, ואף פתחו תחרות לעיצוב דגל שונה, אך בסופו של דבר ההבחנה לא יצאה לפועל.³⁰ מעניין לציין את הצעת ח' וייצמן להבחין בין הדגלים בכך שבדגל המדינה יתוסף גור אריה יהודה המחזיק באחד מכפיו את לוחות הברית.³¹ התברר שאף מי שמכנה הרמ"פ בשם ה"רשעים", לא היו כל כך מנותקים ממסורת ישראל ותורתו.

הוכחה נוספת שמדובר בדגל של העם היהודי ולא הציוני היא בכך שממשלת צ'רצ'יל באנגליה קבעה את דגל היהודים כסמל בתגיית הבריגאדה היהודית שלחמה תחת פיקוד הצבא האנגלי במלחמת העולם השנייה, אף שבשלב זה התנגדו האנגלים להקמת מדינה ציונית בארץ.³²

למרות קדמותו של הדגל היהודי יש לציין שלאחר שאומץ כסמל ציוני, חלק מהחוגים החרדים התחילו להחרים אותו. למשל, האדמו"ר מבאבוב צווה להסיר את צורות מגן דוד מהפרוכת וממפת הבימה.³³ לעומתו, כשדן הר"מ פיינשטיין בשאלת קישוט המגן-דוד עם המלה "ציון" על הפרוכת, הוא פסק שהיות שסמל זה "עשו כן זה מאות בשנים קודם שהיו כת הציונים בעולם כללי" אין עם כך בעיה. "ומה שכתבו גם תיבת ציון לא מתייחד זה להכת ציונים, ובלא

29 <http://www.cet.ac.il/history/semel/main.asp?doc=search.asp>, פרוטוקול משיבת מועצת המדינה הזמנית ב-15 ביולי 1948.

30 מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 163, בשם מ' שרת, מועצת המדינה הזמנית, הישיבה העשירית, תל אביב, ח' בתמוז תשי"ח, עמ' 9, התקבלו 450 הצעות מאת 164 אנשים. ראו בהערה הקודמת, שבדיון ועדת הסמל והדגל ב-28 ביולי הזכיר שרת ש"בינתיים ביקרה משלחת של ציונים אמריקאיים בארץ, אשר הביעו את התנגדותם הנמרצת לגישה זו [של שני דגלים, א"ש] והודיעו שיקבלו החלטה כזו כעלבון צורב ליהדות הגולה [...] נכון הוא כי כולם מציעים שינויים קלים בדגל המקובל, אך יחד עם זאת כולם מביעים את דעותיהם בעד אחדות הדגל". בסופו של דבר התקבל העיצוב של ריכרד אראל, ראו מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 167-170; "גלגולו של דגל": ידיעות אחרונות, 24 שעות, 4/5/03, עמ' 14. ר"ז ורהפטיג (לעיל הערה 15), החשיב את ההחלטה על הדגל המסורתי כהישג למחוקקים הדתיים, ראו בהמשך בהערה 78.

31 המברק נמצא בגנזך, ארגז 395/ג, תיק 1005/1, מובא אצל מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 168. ראו בהמשך בהערה 236.

32 מישורי, שם, עמ' 169, הדגל נראית בתגיית המדים של חיל הבריגאדה, בול קרן קיימת לישראל, הופק בתשי"ה, מספר קטלוגי מ"ה 49.

33 ראו י"ג וואגשאהל, י"ג אורות לבית צאנז, אנטוורפן תשנ"ד, עמ' רסב, רפג, מובא אצל ארנד (לעיל הערה 4), עמ' 104, הערה 3.

מחלוקת, טוב להסיר אותיות אלו כי צורת המגן דוד שעשו מכבר על כלי הקדש היה בלא תיבת ציון, אבל ענין איסור ליכא בזה כלל".³⁴ אם הדגל סימל לסיכום, הדגל בוודאי אינו מסמל רק את "מעשי הרשעים". אם הדגל סימל קודם את ה"יהדות" לפני ה"ציונות",³⁵ אז איך ניתן להתנגד לו? נמצא שגם הר"מ פיינשטיין היה מודע לכך שסמל המגן-דוד אינו ציוני. אך ייתכן שלא ידע שעצם הרעיון של ה"דגל היהודי" קדם בהרבה ל"דגל הציוני", שדגל זה היה ממוקם דווקא בבתי כנסת לזכר ניצחון ותרומה לאומית/צבאית, ובאישורם של רבני פראג הגדולים, הכוללים את המהר"ל, השל"ה, הנודע ביהודה ור' יונתן אייבשיץ.³⁶

הדגל עוצב בדמות הטלית

יחד עם זאת עם פרוש עידן הציונות משמעותו של הדגל עלתה מדרגה. כבר בשנת תרנ"ה, התייחס הרצל באופן עקרוני לחשיבות הסמלית של דגל.³⁷ הוא בעצמו עיצב דגל לבן עם שבעה כוכבים כסמל לשבע שעות העבודה שביום, שבזכותן לדעתו ניגאל. ברם רעיונו לא התקבל, והתקבל דווקא דגלו הדתי יותר של דוד וולפסון.³⁸ הלה מתאר 25 שנה לאחר הקונגרס הציוני המייסד בבזל תרנ"ז (1897):

בין השאלות הרבות שהעסיקונו אז היתה אחת: באיזה דגל נקשט את אולם הקונגרס? מה הם צבעיו? הן דגל אין לנו. [...] והאם עמנו עלול להבחין בצבעים, עמנו הנזהר לבלי להזין את עיניו בכל פסל וכל תמונה?

- 34 הר"מ פיינשטיין, אגרות משה, או"ח, ג, ניו יורק תשל"ג, סימן טו, מא' באדר תשכ"ט.
 35 אף על פי שבהמשך בפרק "הדת והלאומיות בישראל" נראה שאי אפשר להבחין בין השתיים, מדובר כאן לשיטתו של הגרמ"פ הרוצה להבחין בין היהדות שהיא כשירה לבין הציונות/ישראליות הפסולה בעיניו.
 36 אמנם ניתן לכאורה להפריך ולומר שרבני פראג לא מחו משום פחד השלטונות, אך על פי מיקומו המרכזי של הדגל במרכז בית הכנסת, קשה לומר כך. ראו בהערה 214 שגם דגל הגדוד העברי הונף בבתי כנסת באנגליה לפני שהעלוהו לבית כנסת החורבה, ואף החוגים החרדים בירושלים שהתנגדו לטקס טענו דווקא נגד הכנסת דגל אנגליה לבית הכנסת בשל הצלב שבו, אך לא התנגדו כלל להכנסת דגל הגדוד, F. Kisch, Palestine Diary, London, 1938, p.224.
 37 בר-אוריין (לעיל הערה 16), עמ' 211, וביין (לעיל הערה 16), מביאים מבי"ז הרצל, ספרי הימים של הרצל א, עמ' 28, מ-12 ביוני תרנ"ה (1895), ראו בהמשך בהערה 175.
 38 דוד וולפסון (תרט"ז-תרע"ד) בנקאי מוצלח ועוזרו של הרצל, ואחריו הנשיא השני של ההסתדרות הציונית.

והנה הבהיק רעיון במוחי: הרי יש לנו דגל, לבן-כחול, הטלית אשר בה נתעטף בתפילתנו, טלית זו היא סמלנו. נוציא נא את הטלית מנרתיקה ונגולל אותה לעיני ישראל ולעיני כל העמים [...] וכך בא לעולם דגלנו הלאומי, המתנפנף על אולם הקונגרס, ואיש לא תמה [...] מאין וכיצד בא [...] כך היא דרכן של כל היצירות שרוח העם חופף עליהן. סימן טוב להן, שאין איש מרגיש בחידושן והעם קולט אותן כדברים רגילים ושכיחים, אשר הסכין להם מכבר.³⁹

יש לדייק בדבריו האחרונים של וולפסון, המשיבים על תמיהה קיימת של מקרים מתועדים שונים בנוגע להופעות קודמות של דגל על בסיס הטלית.⁴⁰ למשל כבר בשנת תרכ"ח, כשלושים שנה לפני המעשה של וולפסון, כותב המשורר ל"א פרנקל בשירו "צבעי ארץ יהודה" (תורגם לעברית): "עוטר הוא צבעי ארצו, עומד הוא בתפילה ועטוף הוא גלימה"⁴¹ לבנה [...] שולי הגלימה [...] פסי תכלת [...] כמו מעילו של כהן גדול [...] צבעי הארץ האהובה הם, תכלת-לבן, לבן הוא זיו הכהונה, וכחולים זהרי הרקיע."⁴²

בשנת תרמ"ה במאמר ציני נגד תנועת חיבת-ציון של ד"ר א' ילינק, מנהיג רפורמי מווינה, מופיע הביטוי "ואשר דגל לבן-כחול ירים על האניה, שתביא את הגולים לארץ הקודש".⁴³ באותה שנה מצאנו אזכור דומה נוסף מראשון לציון המזכיר הנפת דגל לבן עם פסים כחולים שבמפורש עוצב בדומה לטלית.⁴⁴ כך

- 39 ד' וולפסון, "הדגל והשקל", ספר היובל למלאת כ"ה שנה לקונגרס הציוני הראשון, ל' יפה (עורד), ירושלים תרפ"ג, עמ' 296, מצולם אצל דגל המדינה וסמלה (לעיל הערה 16), עמ' 67. סיפורו של וולפסון מובא גם על ידי בר-אוריין (לעיל שם), עמ' 212; מישורי (לעיל שם), עמ' 156; רי"ל מימון, "יש לנו דגל", התור, א' בטבת תרפ"ו, עמ' 1; מ' אליאב (לעיל שם), עמ' 49; G. Hope, Symbols of the Nations, Washington 1973, p. 138.
- 40 ראו אצל J. de Haas, Theodore Herzl, Chicago 1927, vol. 1, p. 182; א' ביין (לעיל הערה 16), עמ' 6; מ' אליאב (לעיל שם), עמ' 50; י' רפל (לעיל שם), עמ' 41; א' מישורי (לעיל שם), עמ' 162-163.
- 41 ראו אצל אליאב (לעיל הערה 16), הערה 8, שיש שתרגמו כאן ובשורה הבאה "טלית" במקום "גלימה".
- 42 מובא אצל אליאב (שם), עמ' 50-51. השוו אצל סימון (לעיל הערה 16), עמ' 947, שאיחר את התאריך משום שלפי עדותו, ראה את השיר שתורגם לעברית רק בכתב העת חבצלת, "משירי פראנקל העברי", כ"ח בתמוז תרל"ח.
- 43 הציטוט מהעיתון "נויצייט", מובא אצל א' ביין (לעיל הערה 16), עמ' 6, ואצל אליאב (שם), עמ' 55.
- 44 רפל (לעיל הערה 16), עמ' 41-42, מצטט את י' בלקינד מראשון לציון במכתבו לז' דובנוב משנת תרמ"ה.

מעיד גם הרב יעקב אזקוביץ, רב בקהילת בוסטון, שבשנת תרנ"א בחנוכת אולם אסיפות חדש של "חברת בני ציון", הונף דגל על פי השראת הטלית, עשוי מיריעה לבנה ובה שני פסים כחולים, ובתוכם מצויר מגן דוד ובמרכזו המלה "מכבי".⁴⁵ דגל דומה נוצר בלונדון כנראה בשנת תרנ"ג על ידי האמן איזידור שי' דון, שציין אף הוא שהצבעים נלקחו מהתנ"ך והפסים מן הטלית.⁴⁶ לסיכום, הן ברוסיה, הן בראשון לציון, הן בבוסטון והן בלונדון גם אם רעיון הדגל של כחול-לבן קדם לוולפסון, מקור העיצוב של הדגל היה מהטלית.⁴⁷ אמנם יש שהוסיפו בתקופות מאוחרות יותר הסברים סמליים על פי דמיונם, אך הסמליות המקורית של הטלית, שכאמור גם קדמה לוולפסון, לא זה ממקומה.⁴⁸ גם כעבור כשלושים שנה, בשנת תרפ"ח, קולונל פ"ה קיש, הקצין האנגלי שעבד עם ההנהלה הציונית, מוסר כמסיח לפי תומו, כדבר ידוע ומובן מאליו, שמקור הדגל הוא הטלית,⁴⁹ וכן מקובל בספרי ההיסטוריה עד היום.⁵⁰ אחרים ציינו ש"במקרה" כיוונו וולפסון וקודמיו לדגל יהודה שצבעו תכלת וסמלו אריה, אך ייתכן שנשאר זכר לדגל המלכות של יהודה בתודעה הלאומית

- 45 אליאב (לעיל הערה 16), עמ' 57; ביין (לעיל הערה 16).
- 46 דה-האז (לעיל הערה 40), עמ' 182–183; אליאב (שם), הערה 41.
- 47 לענייננו אין זה משנה מי היה הראשון שהגה את רעיון הטלית. אדרבה, העובדה המשמעותית היא שרבים הזכירו את אותו רעיון. ראו מישורי (שם), עמ' 157–160, המביא טענות נוספות אך מכריע שזה אכן מהטלית, הן בצבעיו והן הפסים שבו, ושאר הקודמים לוולפסון ביססו את הרעיון על הטלית. ראו גם אצל ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ה, ירושלים תשנ"ה, עמ' רה–רח. בתיאור סיפור דגל הכחול-לבן שהופיע בנס-ציונה בשנת תרנ"א, אליאב (לעיל הערה 16), עמ' 55–56, לא מוזכרת ההשראה מהטלית, אך אולי אף שם הייתה.
- 48 ראו בכל המחקרים לעיל הערה 16, והשוו למישורי (שם), עמ' 161–163, שהתכלת והלבן מסמלים חיי טוהר לאור מצוות התורה, הפן הפולחני של הדגל. ראו אצל D. Pipes, "Imperial Israel: The Nile-to-Euphrates Calumny", Middle East Quarterly, Mar. 1994, שרב-המחבל י' ערפאת ימ"ש אהב להאשים את היהודים שפסי התכלת שבדגל מסמלים את ארץ ישראל השלמה מנחל מצרים ועד נהר פרת ושפסוק על הגבולות המובטחות אף היה חקוק על קירות משכן הכנסת.
- 49 פ"ה קיש, מכתב לנשיא ההסתדרות הציונית, 19 ביולי תרפ"ח (1928), אצל נמצא-בי (לעיל הערה 16), עמ' 37.
- 50 ראו אצל סימון (לעיל הערה 16); http://www.fotw.net/flags/il_hist.html; וכן <http://www.science.co.il/Israel-flag.asp>. מעניין לציין שגם בספרים הבין-לאומיים על דגלים ועל הרקע שלהם מזכירים שדגלנו עוצב בעקבות הטלית, אך מתוך בורות חלק מזהים את הטלית בתור שטיח שעליו כורעים בתפילה, ראו Pederson (לעיל הערה 3), עמ' P. Kannick, The Flag Book, New York 1957, p. 167.; 168

(אולי אפילו של ח' וייצמן)⁵¹ על פי המדרש שנלמד במשך הדורות.⁵² נראה להוסיף שאם אכן המשיכו להשתמש בדגלי השבטים, ושהיו דגלים גם בתקופות בית שני,⁵³ היות ששבט יהודה הוא השבט היחיד שנשאר כמעט בשלמותו ושהמשיך להזדהות בתור שבט, ייתכן שדגל השבט בצבע התכלת אומץ כדגל לאומי, דבר שנשאר במודעות הציבורית אף לדורות. אף ר' אברהם אבן עזרא עמד על סמליות המלכות שבדגל שבט יהודה לאחר החורבן.⁵⁴ מעניין לציין שבהסבר דגל יהודה חז"ל לא כתבו "כמין תכלת" אלא "כמין שמים",⁵⁵ להדגיש את הצד הרוחני שבסמליות צבע הדגל.

וולפסון בעצמו הצביע על כך שקשה לאלץ ולכפות סמלים לאומיים בצורה מלאכותית. אדרבה, הם חייבים להיות סמלים טבעיים אשר כבר קיימים במודעות הציבורית. בכך הוא "מודה במקצת" שרעיון הדגל היהודי כבר קדם ל"הברקתו" לעיצוב הדגל הציוני, על בסיס הטלית או דגל יהודה או דגלי יהודי פראג או סמל ה"חובבי ציון".

נציין שבבחירת הטלית המסורתית לקח וולפסון בחשבון במפורש את אלה שיחששו מלחדש סמל לא מסורתי או כל בעייתיות או התנגדות דתית לסמל או פסל זר. הוא מציין שגם בבחירת השם "שקל" למס הציוני, בכוונה נקט בשם מסורתי וטבעי, "שישביע רצון כולם".⁵⁶

מבחינת המגן-דוד, חוקר הקבלה ג' שלום מצביע עליו כסמל מהקבלה המעשית בקמעות וסגולות,⁵⁷ ושיתכן שמשם הגיע ליהודי פראג ולחובבי ציון.⁵⁸

- 51 ראו למעלה ליד הערה 31.
- 52 במדבר רבה, וילנה תרל"ח, ב, ו, על פי בר-אוריין (לעיל הערה 16), עמ' 217. ראו גם מה שהבאנו בהערות 144, 236.
- 53 ראו בפרק "תפקידי הדגלים", על השימוש בדגל בתקופת בית שני ובתולדות ישראל שבמגילות ים המלח גילו שהיו דגלי עיירות ודיברו על דגלי צבא מפותחים ומרכזיים במיוחד.
- 54 מובא בפירוש ר"י אברבנאל, ירושלים תשל"ט, על ישעיהו ל, יז: "עד אם נותרתם כתורן על ראש ההר וכנס על הגבעה", שהתורן על ההר מסמל את ירושלים, והנס על הגבעה מסמל את מלכות יהודה, שיוותרו לבד לאחר חורבן ממלכת ישראל בידי אשור.
- 55 ראו לעיל הערה 52.
- 56 וולפסון (לעיל הערה 39).
- 57 שלום (לעיל הערה 19), עמ' 159.
- 58 שם, עמ' 158-162, וכן אצל רפל (לעיל הערה 16), עמ' 43. למרות דבריו, שלום סובר שהיהודים רצו סמל אלטרנטיבי במקום הצלב הנוצרי ובחרו במגן דוד בין השאר, משום שאין לו אסוציאציות דתיות ברורות. ייתכן ששלום מגלה כאן ממשאלות לבו, אך דברי חובבי ציון, וולפסון, וייצמן, סוקניק ואחרים, מעמידים את שלום במיעוט בין הציונים.

הרב מימון מזכיר בישיבת מועצת המדינה הזמנית כשהוחלט על הדגל באופן רשמי, שלא רק הטלית אלא גם המגן-דוד "נתקדש גם הוא במסורת ישראל".⁵⁹ אמנם היו חילוקי דעות לגבי המגן דוד, דווקא משום שיש שטענו ש"אינו, ולא היה אף פעם סמל יהודי",⁶⁰ אך כמעט כל ההצעות שמרו על צבעי הטלית ופסיה.⁶¹ הצד השווה הוא שלדגל חיפשו סמלים יהודים מובהקים, עובדה המפריעה לערבים עד היום.⁶²

מבחינה הלכתית בגד הטלית יכול להיעשות מכל צבע. ברם הרמב"ם סובר שצריך לעשות את הציצית מצבע הטלית,⁶³ ומוסיף השולחן ערוך "והמדקדקים נוהגים כן".⁶⁴ היות שהתקבל לעשות את חוטי הציצית בצבע לבן,⁶⁵ ממילא נהגו לרוב שהטלית המיוחדת לתפילה תהיה אף היא בצבע לבן, משום הידור מצווה.⁶⁶

אמנם היום אנו רגילים לראות פסים שחורים על הטלית, אך לפני כ-600 שנה מצאנו בספר לקט יושר⁶⁷ שתלמידו של בעל התרומת הדשן מביא בשמו שהיה מעטר את טליתו במשי צבוע כחול כהה זכר לתכלת. אף הפרי מגדים מעיר שמאז שנגזרה התכלת עושים פסים של צבע תכלת לאורך הטלית זכר לתכלת,⁶⁸ ומוסיף: "וכן נוהגים בטליתים שלנו ועתה נהגו בטלית קטן שפת הבגד בל"א [כחול באידיש, א"ש]."⁶⁹ אף שהוא מסכם שעדיף שכל הבגד יהיה לבן, אין קפידה אם בשפה יש תכלת, "דבותר עיקר הבגד אזלינן".

- 59 בישיבת מועצת המדינה הזמנית ב-28/10/48, מובא אצל רפל (לעיל הערה 16), עמ' 43.
- 60 דעת הארכאולוג פרופ' א"ל סוקניק, פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני הדגל והסמל, י"א באב תשי"ח, מובא אצל מישורי (לעיל הערה 16), הערה 57.
- 61 שם, עמ' 163-169.
- 62 ראו בהמשך בהערה 257.
- 63 רמב"ם, משנה תורה, הלכות ציצית ב, ח.
- 64 ר"י קארו, שולחן ערוך, או"ח ט, ה.
- 65 ר"מ אישרלש, רמ"א, שם בשם תרומת הדשן, סימן מו.
- 66 ר"י הכהן, משנה ברורה, שם, ס"ק טו-טז.
- 67 ר' יוסף בן משה, לקט יושר, ירושלים תשכ"ד, עמ' יב.
- 68 ר' יוסף ב"ר מאיר תאומים מציין בפרי מגדים, אשל אברהם או"ח ט, סק"ו, שמקורו אצל ר"א שפירא, אליה רבה, ירושלים תשמ"ב, שם, שהזכיר שסבו המהר"ש היה לובש טלית כחולה (כולה, ולא רק פסים), "וכמדומה שטעמו זכר לתכלת".
- 69 פרי מגדים, שם.

לענייננו, המשנה ברורה, בן-דורו של וולפסון,⁷⁰ מעיד שכך נוהגים בפועל במזרח אירופה, "ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו".⁷¹ גם בעדות המזרח באותה תקופה מצאנו שבעל הבן איש חי מציין שאין קפידה במה שנוהגים לקשט בשפת הבגד כעין תכלת.⁷²

יש שעמדו על הסמליות שהעם דחה את הרעיון החילוני לחלוטין של הרצל,⁷³ ואף דחה את ההצעות שטשטשו במקצת את הטלית כמקור הדגל,⁷⁴ והעדיף את הדגל עם המשמעות הדתית של וולפסון.⁷⁵

הפרוטוקולים של הדיונים מעלים בבירור שדווקא הנציגים הדתיים, ר"ז ורהפטיג, מ"ח שפירא ורי"ל מימון, הם אלה שעמדו על כך שלא ישונה העיצוב הדתי המובהק של הדגל.⁷⁶ הרב ד"ר ורהפטיג, מציין כהישג למחוקקים הדתיים ש"בניגוד להצעת הממשלה הזמנית, הצלחנו לקבל כדגל המדינה את הדגל הציוני בתכלת לבן כצבעי הטלית"⁷⁷ עם המגן דוד, הסמל המסורתי שנתקדש בסבלות ישראל במשך דורות.⁷⁸ הוא מוסיף, "שאפנו לחוט מקשר ולו סמלי, לזיקת העתיד לעבר. ואל יהיו סמלים קלים בעיניך. הם מעוררים מחשבה,

- 70 המהדורה הראשונה של המשנה ברורה הופיעה בורשה בתרנ"ב, חמש שנים לפני האירוע של וולפסון.
- 71 משנה ברורה סימן ט, ס"ק טז.
- 72 ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, ירושלים תשל"ז, פרשת נח, אות ב.
- 73 לעיל, הערות 30, 39, 59.
- 74 מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 167.
- 75 ר"ע טמיר (לעיל הערה 15), עמ' 3.
- 76 פרוטוקולים של הישיבה העשירית של ועדת הדגל, מישורי (לעיל הערה 16), עמ' 167–170.
- 77 אמנם ר"ש אבינר, "הגדת ליל יום העצמאות", עיתורי ירושלים 30 (ניסן תשס"ט), עמ' 13, הערה 69, מתייחס לטענה הסמלית שמדובר ב"טלית ללא ציצית", דבר שיש לו מן הסמליות השלילית. הוא אף משיב במישור הסמלי על פי דברי הראי"ה קוק, שמונה קבצים, ב, ירושלים תשס"ד, סימן יג: "תיקון המדינה בכלל ותיקון הגוף בפרט, הוא מכלל הופעת הקודש היותר עליונה, שמפני רוב קדושתה אינה יכולה להיות מוארת בגלוי באור תכוני שיש לו צורת קודש בולטת, אבל האור נטוי בה ועימה כשלמה. וקצוות האצילים היוצאים מאלה, פרטים מעשיים לשם תיקון המדינה והבריאות, בתור מצוות, הרי הם כערך הציצית, בשעה שכל התרבות בכללה היא כערך הטלית. הציצית מביאה לידי גילוי קודש את כל האור המסותר בכל הטלית כולה מרוב גילוייו והופעתו, והפעולות של מצוה וקדושה המסומנות בכללות מעשה האדם לתיקון חייו הכלליים והפרטיים, הן מוציאות אל הפועל האת האור הגנוז במעמקי כל סדרי התרבות האנושית".
- 78 ספר פרטיכלים מיישובות מועצת המדינה הזמנית, ישיבה עשירית, עמ' 10, מובא על ידי ז' ורהפטיג, (לעיל הערה 15), עמ' 488. על חלקו של רז"ו בהעברת ההכרה הרשמית של דגל המדינה, ראו אליאב (לעיל הערה 16), עמ' 58–59.

כיסופים עמומים למסורת דורות, למקורות ולמקורות, נימי קסם המקיימים שרשרת הדורות [...] בלתי מנותקת. ⁷⁹ על כן הנחתו של הרמ"פ שהדגל הישראלי הוא גורם זר בבית הכנסת, היא הפך של המציאות. נוסף על דגלי קהילת פראג שהיו בבתי הכנסת שם, גם בעידן המודרני התחיל עיצוב הדגל דווקא בבית הכנסת בתור טלית. קשה לדמיין חפץ המתאים יותר לבית הכנסת ממנו.

המדינה לא נוסדה רק על ידי רשעים

לגבי הטענה שהמדינה הוקמה על ידי רשעים, יש לציין שמההתחלה היו הדתיים חלק ניכר מהתנועה הציונית. כמובן תנועת "חובבי ציון" הייתה חזקה מאוד בציבור הדתי, והיו גם ארגונים דתיים מובהקים כמו נס ציונה, המזרחי, וברית חלוצים דתיים. ⁸⁰ גם בהנהגה ראשי המזרחי כמו הרי"י ריינס, הרי"ל מימון והרי"מ בר-אילן (בנו של הנצי"ב) ואחרים היו תלמידי חכמים גדולים. ⁸¹ הרב מימון היה לא רק חריף ובקי מובהק כפי שמוכח לכל הלומד בכתביו הרבים, הוא היה מבין המנסחים של מגילת העצמאות, ואף היה קול מכריע בוועד הלאומי בעד הכרזת העצמאות באייר תש"ח. ⁸²

מבחינה היסטורית, נוסף על ארגונים ועל הסיעות הדתיות רואים בתמונות שרבים מהצירים בקונגרסים הציוניים היו דתיים. גם מבין הציוניים "גלויי-הראש", כמו וולפסון, פינסקר ואוסישקין, היו שומרי מסורת, ועבור אחרים כמו הרצל, נורדאו ולילינבלום, כניסתם לתנועה הציונית הייתה קרבה משמעותית מהתבוללות לחזור לחיק אומתם, ובוודאי לא גורם מרחיק יחסי למקום שהיו בלעדיה. ⁸³

אין ספק שאכן היו צעירים רבים שהשתמשו בציונות לתרץ את עזיבת הדת, ⁸⁴ אך גם למורדים הללו, המניעים והגורמים המרכזיים היו החילון

79 ז' ורהפטיג, שם, עמ' 489.

80 ראו אצל י' שלמון, מבוא לשיבת ציון, ירושלים ובאר שבע תשנ"ח, עמ' 7-60; דת וציונות, ירושלים תש"נ, ובהערה 242.

81 ראו בהרחבה באנציקלופדיה של הציונות הדתית, א-ה, ירושלים תשמ"ג.

82 גאולה בת יהודה, "הרב י"ל מימון", אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג (שם), עמ' 471.

83 א"ש יהודה, עבר וערב, ניו יורק תש"ו, עמ' 257, מספר על נאומו של מ' נורדאו בקונגרס הציוני הראשון שהתעורר לציונות בעקבות עבודתו כרופא ילדים בפאריס, שם סיפר ילד קטן לרופא המתבולל את שלמד ברש"י על בראשית מח, ז, על קבורת רחל אמנו בדרך לבבל שהיא תבכה על בניה שהקב"ה ישיבם לגבולם.

84 הראי"ה קוק, "הדור", אדר היקר, ירושלים תשמ"ב, עמ' קיא.

והמודרנה יחד עם האידאולוגיות של הסוציאליזם, ההשכלה והרפורמה. הציונות והלאומיות דווקא הצילו חלק ניכר מהם מהתבוללות על ידי דרך מושכת להתחבר ליהדות באופן מתאים להם.⁸⁵

בנקודה זו ראוי לציין גם תלונה מהמבט ה"חרדי" הקיצוני. הר"מ שטרנבוך, סגן לאב בית הדין של העדה החרדית בירושלים, מוסר שהגרי"ז סולובייצ'יק מחה מאוד על כך שדנו בכנסייה הגדולה של רבני אגודת ישראל בשנת תרצ"ו והסכימו על הקמת מדינת ישראל (ורק חלקו אם מותר לוותר על חלקי ארץ ישראל), משום שברגע ש"התאספו רוב גדולי הדור" והסכימו על משהו, המדינה תצא לפועל.⁸⁶ כלומר גם רוב גדולי תורה היו בעד.

כך מעיד גם הרב צבי יהודה קוק שחזר על כך פעמים רבות שרוב גדולי ישראל לא התנגדו לציונות, אלא חלק היו בעד ומעט נגד (ר' חיים סולובייצ'יק ור"ד פרידמן מקרלין), ורבים שלא הכריעו בנושא.⁸⁷ אף אם אחרים טוענים שהמחלוקת הייתה יותר רחבה,⁸⁸ אי אפשר להכחיש את העובדה שרבים מפעילי הציונות בכל שלביה היו יראי שמים וצדיקים.⁸⁹

דמוקרטיה שייכת לאזרחיה ולא למנהיגיה

נקודה נוספת שעליה לא דן הרמ"פ היא העובדה שמדינת ישראל היא דמוקרטית. בתור כך, המדינה שייכת לאזרחיה מהפליגים השונים ולא למנהיגיה. אמנם בראשית המדינה, בתקופה שמתייחס אליה בעל האגרות משה, מפא"י שלטה לא רק בממשלה אלא גם בהסתדרות, בצבא ובתקשורת, וההשלכות הגיעו גם לענייני שיכון, בנקים, עיתונות, תעסוקה ועוד. אך השינוי שחל בתחושה של בעלות על המדינה התבטא היטב מאז המהפך של עליית הליכוד

85 רי"ד סולובייצ'יק, "קול דודי דופק", איש האמונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 80.

86 ר"מ שטרנבוך, שו"ת תשובות והנהגות, ב, ירושלים תשנ"ד, סימן קמ.

87 הרצב"י קוק, לנתיבות ישראל (לעיל הערה 2), עמ' רעג-רעח; ר"ש אבינר, רבנו, בית אל תשס"ד, עמ' 151; הרצב"י קוק, שיחות הרב צבי יהודה: ארץ ישראל, ר"ש אבינר (עורך), בית-אל תשס"ה, עמ' 211-213. למכתבים רבים מגדולי הדור, כולל הנצי"ב, הרב יצחק אלחנן ספקטור, המלבי"ם ועוד, שהיו בעד תנועת שיבת ציון ראו שיבת ציון, ר"א סלוצקי (עורך), ורשה תרנ"ב, ובמאמרי, "לא תהיה גלות נוספת": על אמרתו של הרב הרצוג, צוהר כא (אדר ב' תשס"ה), עמ' 111, ראו רשימה של גדולי הדור מהשורה הראשונה שאף הגדירו את דורנו כאתחלתא דאולה. ראו גם ר"ש וינגרטן, מכתבים מזוייפים נגד הציונות, ירושלים תשמ"ב.

88 ראו שלמון (לעיל הערה 80).

89 ראו בהערות 80-81.

לשלטון בשנת תשל"ז, בפתגמים המיוחסים למנהיגי השמאל, כמו "הם לוקחים לנו את המדינה", או "צריכים להחליף את העם".⁹⁰ המדינה ודגלה הם בוודאי לא המונופול של החילונים והשמאלנים. אמנם ייתכן שגם הרמ"פ נפל קרבן לתפישת מפא"י כאילו המדינה היא שלהם,⁹¹ אך תמיד מבחינה חוקית והיום גם מבחינה מעשית, הדבר איננו נכון. אף אם יש אכזבה, גם היום, מהרמה הדתית שקיוונו שתהיה במדינה יהודית, יש מרחק רב בין מדינה שיש בה הפרדה בין דת ומדינה ובין הקביעה שהמדינה היא של רשעים.

שינוי במציאות: היום כמעט שאין ציונות כפרנית

נוסף על כך, מאז כתיבת תשובתנו של בעל האיגרות משה חל שינוי משמעותי בחברה הישראלית. התרגלנו בעשורים האחרונים לשיח הפוליטי המתייחס ל"מחנה הלאומי" המורכב מ"גוש הימין והדתיים", שהם ציבור חובבי ארץ ישראל. אין ספק שהחיבה לדגל ישראל היום מזוהה עם הדתיים ועם המסורתיים, הרבה יותר מאשר עם ה"כופרים". קשה מאוד לומר שהדגל מסמל ומציג דווקא את הרשעים שבעם, כשהתאוננו ח"כ אריה אלדד וח"כ לשעבר מיכאל קליינר, שבעצמם אינם חובשי כיפה, שלדעתם היום כבר אין ציונות חילונית.⁹²

יתרה מזאת, נראה שגם הרמ"פ בעצמו שם לב שהאנטי-דתיות של המדינה השתנתה לטובה. בשני העשורים הראשונים של המדינה, בדומה למה שכתב לגבי מעצבי הדגל, מצאנו אצלו ביטויים חריפים נגד הציונות והנהגתה, שהוא אף מכנה "כופרים ומומרים".⁹³

90 ראו בהמשך ליד הערה 94.

91 ראו בהמשך בהערה 93. שמעתי בריאיון עם הרב שבתי רפפורט, בעל נכדתו של הרמ"פ וראש ישיבת ההסדר באפרת, מיום ל' בשבט תש"ע, שרמ"פ התנגד להנהגה הסוציאליסטית האנטי-דתית שבמדינת ישראל, שדימה לזאת שהכיר בברית המועצות.

92 "נתניהו, "עם מיכאל קליינר", 29/1/07, <http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/536/935.html>; ח"כ ד"ר אלדד, ד' בחשוון תשס"ט, גלי צה"ל, בתכנית לזכרו של אביו, השר רחבעם זאבי הי"ד.

93 איגרות משה, יו"ד, ב (לעיל הערה 34), סימן מה. במקום אחר, שו"ת איגרות משה שם, סימן קה, נשאל הרמ"פ על הלימוד בספר ציוני, והשיב "ובכלל השבח בשיר ההוא שהדור החדש יעבוד את האדמה ולא שדור החדש ילמוד תורה נמי הוא כפירה [...] וגם אין להחזיק ספרים אלו בבית ספר". אכן גם הר"מ סופר, חידושי חתם סופר על הש"ס, ירושלים תש"ז, סוכה לה, מזלזל בעבודת האדמה בחו"ל בתור ביטול תורה, אך מבחין שאבותינו הקדושים עסקו במצוות "ואספת דגנך" בארץ ישראל מצד מצוות ישוב הארץ

במשך השנים לא רק שירדה הנימה האנטי-ציונית בתשובותיו, אלא מורגשת אף סימפתיה. הרמ"פ ראה בחיוב את עלייתו של מנחם בגין לשלטון בשנת תשל"ז, ואף שלח לו ברכה שיזכה להנהיג את המדינה עד שימסור את השלטון למלך המשיח.⁹⁴ כפי הנראה הוא אף הצדיק אמירת תפילה לשלום מדינת ישראל,⁹⁵ והשיב לחברי בני עקיבא שמי ששמח יכול להסתפר ביום העצמאות.⁹⁶ חשוב לפרסם שלעומת התשובה שהזכרנו, התיר הרמ"פ בבית הספר שבראשותו, מתיבתא תפארת ירושלים, לצעוד עם דגלי ישראל ואמריקה בטקס סיום לימודיהם שהתקיים בבית המדרש (!).⁹⁷ הערכתו התחזקה במיוחד כשחלק מנכדיו עלו והקימו בתים של תורה בארץ, אחת מהן אף נישאה לרב שבת רפפורט, ראש ישיבת ההסדר באפרת במשך כעשרים שנה, שאף התבקש על ידי הרמ"פ לערוך את הכרכים האחרונים של תשובותיו ושישה חלקים מחידושי דיברות משה על השי"ס.⁹⁸ בתשובותיו לנכדיו מורגשת הזדהות גם כשהנושא הנדון קשור לשירות בצה"ל ולהתנחלות ביהודה ושומרון.⁹⁹ למשל בתשובות שהשיב לנכדו ניתן להרגיש את נחת הרוח והאהבה שיש לו נכד הטורח ללמוד תורה תוך כדי סיורי ביטחון בשבת, והוא רוצה לדעת כיצד לנהוג בספרי קודש

השקולה כנגד כל המצוות, וכדי להוציא פירותיה קדושים, וכידוע בדיעבד מצוות מעשיות אין צריכות כוונה, ראו רי"מ עפשטיין, ערוך השולחן, פיעטרקוב תרס"ג, או"ח רט, ג; שם, תקפט, יג. ר"ה משקלוב, קול התור, ירושלים תשכ"ט, עמי תקלה, אף מביא בשם רבו הגר"א, שיש בכך משום קירוב הגאולה וזירוז ה"קץ המגולה" של פריחת ארץ ישראל, ראו בבלי, סנהדרין צח ע"א.

94 הרב שבת רפפורט (לעיל הערה 91), הזכיר שאף טרח הרמ"פ בגיל 87, להקליט ולשלוח ברכת תנחומין לבגין לאחר פטירת אשתו.

95 על פי בנו הר"ד פיינשטיין בשיחה עם ידידי ר' איציה פוקס בביקור בביתו באייר תש"ע.

96 מזיכרונות ידידי ר' איציה פוקס, בריאיון בניסן תש"ע.

97 בנו הרד"פ (לעיל הערה 95) הסביר שאביו רק התנגד להכנסת דגלים בשעת התפילה.

98 הר"מ פיינשטיין, הקדמה לאיגרות משה ז, בני ברק תשמ"ה, מיום ט"ו שבט תשמ"ה; הר"ד פיינשטיין והר"ר פיינשטיין, "הקדמת בני המחבר", איגרות משה, ח, ירושלים תשנ"ו, עמ' 1. ראו בהערה הבאה, שם מתארו "מע"כ נכדי אהובי וחביבי הרב הגאון מוהר"ר שבת אברהם הכהן רפפורט שליט"א [...] זקנך אוהבך בלו"נ [בלב ונפש], משה פיינשטיין."

99 למשל הר"מ פיינשטיין, שו"ת איגרות משה, או"ח, ד, ניו יורק תשמ"ב, סימן עה, מיום ג' בסיוון תש"מ, משיב הרמ"פ לנכדתו המתגוררת באחד מיישובי גוש עציון, שמותר לה לשאת נשק להגנה עצמית ואין בכך שום חשש של "כלי גבר", ואף מוסיף ומייעץ ש"צריכות ללמוד איך להשתמש בהאקדח [אף יותר מרובה עם קנה אורך, א"ש] שזה יותר נוחץ לפניהן. ולישא אותו במקום שיותר קל להוציאו."

ומזון מבחינת הלכות תחום שבת.¹⁰⁰ הרב אף מדמה סיוור ביטחוני בגיפ צבאי להליכת עדי קידוש החודש שהלכו בדרך לבית דין, ששניהם נחשבים לדבר מצווה, ובסיוור יש אף דין פיקוח נפש. במקום אחר כתב "ענין צבא ההגנה הוא ענין גדול".¹⁰¹ לא מדובר רק באהבה למשפחתו שעלולה "לקלקל את השורה", כי את הדברים האחרונים כתב לבחורי ישיבה שלא הכירם, אלא שבזכות ההכרה מקרוב עם המציאות הישראלית והציבור הציוני-דתי, התבררה לו מציאות חיובית יותר מאשר חשב (וגם מאשר הייתה באמת) בהתחלה.

כך כעבור עשרים שנים מאז תשובת הדגל, באיגרת לתלמידו המובהק הר"א גרינבלאט, בעצמו ישראלי שלחם בלח"י ואף נפצע במלחמת השחרור,¹⁰² פסק הגרמ"פ שלאחר מלחמת ששת הימים כבר אין צורך לקרוע בראיית ירושלים מאחר שהיא "בחסד השי"ת בנויה לתפארת ואינה עכ"פ ברשות אומות עכו"ם".¹⁰³

נמצא שיתכן שהיה חוסר מידע בנוגע להנחות של הרמ"פ לגבי הדגל, וממה נפשך הדגל כלל איננו המצאה ציונית, אך גם אם נתייחס אליו כסמל שהתקבל וכמקביל לציונות, כניסתו לתחום זה הייתה בתור סמל דתי, הטלית. אף אם נאמר שבשלב מסוים רבים ממרימי הדגל אכן היו רשעים, המצב כבר אינו כך. כמו שסמל המדינה, מנורת המקדש, יש לה משמעות דתית מובהקת, כך גם סמל הדגל, ואין להתבייש ממנו כלל.

דבריי אושרו עם סיום כתיבת הפרק, כששמעתי ממקור נאמן שמכל ספריו ותשובותיו הרבים, הצטער הרמ"פ רק שפרסם את ביטויי הבוז בנושא דגל ישראל.¹⁰⁴

100 הר"מ פיינשטיין, שו"ת איגרות משה, או"ח, ה, ירושלים תשנ"ו, סימן כו, ל, משנת תשמ"ד, מיועדים ל"מע"כ נכדנו היקר והחביב לנו מהר"ר אברהם יצחק אורן שליט"א שלום וברכה לעולם [...] זקנד אוהבך, משה פיינשטיין".

101 הר"מ פיינשטיין, שו"ת איגרות משה, יו"ד, ד, ירושלים תשנ"ו, סימן לג, מיום י"ז בסיוון תשמ"א, בתשובה לשני תלמידי ישיבת נתיב מאיר, "הנה אף שענין צבא ההגנה הוא ענין גדול, אבל ענין לימוד התורה ללומדי תורה עוד יותר גדול".

102 כך כתב לי הר"א גרינבלאט, מחבר סדרת שו"ת רבבות אפרים, באיגרת אישית אליי מחודש ניסן תשנ"ט. פציעתו היא שגרמה לו לרדת לאמריקה.

103 איגרות משה, או"ח, ד (לעיל הערה 99), סימן ע, סק"א, מיום כ"ז באדר תשל"ט.

104 ההיסטוריון הרב ד"ר א' רקפת-רוטקוף, ריאיון ב-כ"ח בשבט תש"ע, שמע על כך מנכדו ומבן אחיינו של הגרמ"פ ששוחחו עמו בנדון בסביבות שנת תשל"ד. ברם הר"ש רפפורט (לעיל הערה 91), אמר לי ששאל את הרמ"פ באופן כללי, והשיב לו שאינו מצטער על אף תשובה שפרסם, אך הוא "מכללא איתמר" לעומת מה ש"בפירוש איתמר".

תפקידי הדגלים בתנ"ך, בבית שני, בחז"ל ובתולדות ישראל

כשנשאל הרב צבי יהודה קוק על חשיבות דגל ישראל ומקורו השיב בחריפות ש"הכפירה בחלק של התורה היא כפירה בתורה. מציאות דגלים להנהגת כלל ישראל היא מפורשת בתורה, קדושה וחשובה"¹⁰⁵.

השורש דג"ל מופיע 13 פעמים בתורה, כולן בעשרת הפרקים הראשונים של ספר במדבר בהקשר של חניית השבטים. אף על פי שרבים מסבירים שבשונה מהשימוש המקובל היום, מדובר במילה נרדפת ל"חטיבה"¹⁰⁶ או לקבוצה,¹⁰⁷ אף הם מודים שהביטוי באותו פרק "איש על דגלו באותות לבית אבותם"¹⁰⁸, אכן מתייחס למה שמכונה היום: דגל. כך גם המלה "נס"¹⁰⁹ למשל בפסוק "ונשא נס

- 105 איגרת היוצאת לאור כאן לראשונה בשלמותה בהמשך ליד הערה 217.
- 106 ראו שמות רבה (לעיל הערה 52) טו, ז: "אין דגלים אלא צבאות שנאמר (במדבר ב) דגל מחנה וצבאו ופקודיהם", וכן מדרש תהלים, וילנה תרנ"א, כב, " 'איומה כנדגלות' [...] כמלאכי השרת העומדים דגלים דגלים, [ור' יהושע] אומר כיציאתן ממצרים שעמדו דגלים דגלים", שיתכן שהכוונה למחלקות. כך בבבלי, הוריות ו ע"ב, "והא חלוקין בדגלים, כנחלתן כך חנייתן, כדי לחלק כבוד לדגלים". ראו ר"א אבן עזרא, מקראות גדולות, ניו יורק תשל"ג, על במדבר א, יט; שד"ל, תל אביב תשל"א, במדבר א, נב, שדגל הוא יחידה, ורש"י בהמשך בהערה 229, פירש אספה. ראו גם מ' סימון (לעיל הערה 16), עמ' 946, המסביר שדגלי המדבר היו חטיבות צבא ייחודים, ומציין שכך גם השורש דג"ל בערבית, "קבוצה עצומה של אנשים", וכך אצל נ"ה טור-סיני, "דגלי", אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 625, על פי תעודות יב. אך כאמור, גם לשיטתם המלה "אות" שם מתייחסת לנושא שלנו.
- 107 ראו רש"י (מקראות גדולות, ירושלים חת"ד) שיר השירים ב, ד, ועוד דוגמות שהבאנו בפרק "קייבוץ גלויות", שלא רק "נס" אלא גם "דגל" משמש כסמל לקייבוץ.
- 108 במדבר ב, ב, וכן במדרש רבה (לעיל הערה 52), שם, ובפרשנים רש"י, רשב"ם, ר"א אבן עזרא, רמב"ן (כולם במקראות גדולות, לעיל הערה 106), מלבי"ם, ירושלים חת"ד, הנצי"ב, העמק דבר, ירושלים חת"ד, ועוד שם. וכן אצל י' ידן, "מגילת בני אור ובני חושך", מחניים מא (תש"ד), שבבית שני קראום "אותות" ולא דגלים. ייתכן שהבנה זו השפיעה על צמד המושגים "אותות" ו"שמים" בבראשית א, יד: "ויאמר א-להים יהי מאורות ברקיע השמים [...] והיו לאתת ולמועדים", ובאות הקשת בשמים, שם ט, יג: "את קשת נתתי בענן והיתה לאות ברית ביני ובין הארץ". מסביר שם הרש"י הירש (לעיל הערה 9), שאותות הן "תופעות הגלויות לחושים" כמו הקשת בענן, תפילין, מילה ואף שבת, שכולם תופעות גלויות לחושים עם סמליות רבה לזיכרון דברים. על כן מובן השימוש במילה זו ככינוי לדגל.
- 109 ראו בהרחבה בהמשך בפרק "קייבוץ גלויות". אין ספק שהשימוש המקביל בשתי המילים, אות ונס, לשתי המשמעויות (sign and miracle) איננה מקרית, וכבר עמד על כך י"ש ליכט, "נס", אנציקלופדיה מקראית, ה (לעיל הערה 106), עמ' 874.

לגוים ואסף נדחי ישראל¹¹⁰, מוסבר במצודת ציון: "נס – הוא כלונס¹¹¹ ארוך ובראשו בגד"¹¹².

על סמך האזכורים בנביא משער הרב ד"ר ש"ז כהנא ש"יש להניח שהיה לעם דגל מסוים שהתייחסו אליו כדגל ה', שבשמו יצאו למלחמות יחד עם ארון הקודש ובשמו חנו ביחד עם הארון כפי שרמוז בשירתו של דוד, 'נתת ליראיך נס להתנוסס'¹¹³, ובנבואתו של ישעיהו 'ואל עמים ארים נסי'¹¹⁴. אף שבפסוקים שהזכיר לא מוכרח שמדובר בדגל לאומי, הסברה אומרת שהנביאים רק ישתמשו בסמל או משל המוכר היטב באזני מאזיניהם. הרי הם מתנבאים מאות שנים לאחר דגלי המדבר.

חז"ל אף סוברים שמלכויות העולם העתיקו מישראל המצאה יעילה ומכובדת זאת:¹¹⁵

באותות, סימנין היו לכל נשיא ונשיא מפה וצבע על כל מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן, מהם למדה המלכות (י"ג): המלכויות) להיות עושין מפה וצבע [...] ראובן אבנו אודם ומפה שלו צבוע אדום ומצוייר עליו דודאים,¹¹⁶ [...] יהודה נפך וצבע מפה שלו דמותו כמין שמים ומצוייר עליו אריה"¹¹⁷.

חז"ל ופרשנים רבים אף מייחסים לצבעים ולסמלים שנבחרו לדגלי המדבר משמעות פנימית, אפילו למרכבה האלוהית, ולפי זה שימשו לא רק כאמצעי טכני אלא אף כמטרה, כמשתמע מדברי הרמב"ן, "כי היה צורך שיתיחסו

110 ישעיהו יא, יב.

111 פירוש ר' נתן ב"ר יחיאל, הערוך, ירושלים חת"ד, ערך כלנס, קורה, וכן במילון הארמי של מ' יסטרוב, ספר מילים, ניו יורק תשמ"ב.

112 מצודות ציון שם, ראו בהמשך בהערה 152.

113 תהלים ס, ו.

114 ישעיהו מט, כז, רש"ז כהנא (לעיל הערה 15).

115 כך עולה גם מהמדרש המובא בהערה 134. הר"מ שטינברג (לעיל הערה 15), מרחיק לכת וטוען שיעקב אבינו הוא זה שהמציא את הדגל לכלל האנושות, על פי בראשית רבה (לעיל הערה 52) ק, ב, ראו גם במדבר רבה (שם) ב, ח.

116 השו"ת לר"א אבן עזרא (לעיל הערה 106), במדבר ב, ב, ומלבי"ם, ספר הכרמל, וילנה תר"ס, "דגלי מדבר", שכתבו שלראובן צורת אדם.

117 במדבר רבה (לעיל הערה 52) ב, ז. מ' סימון (לעיל הערה 16), עמ' 938, מציין שבדומה לדגלי השבטים, להבדיל, לעתים קרובות גם אצל אומות העולם, הסמל שבדגלם היה בעל חיים המאפיין את קווי האופי של השבט או של העם.

לשבטיהם בעבור הדגלים".¹¹⁸ הוא אף קורא לחומש "ספר הפקודים ודגלי הצבאות", דבר המעיד על החשיבות שהעניק לנושא.¹¹⁹ שמא תאמר שאי אפשר להשוות בין הדגלים האלוהיים שבתורה ובין דגלנו היום, מצאנו לפי חלק מהמדרשים שגם דגלי המדבר היו דווקא מיזמת ישראל, שנתאו לדגלים ולאותות והקב"ה לא רק שלא ראה בכך כל פסול, אלא אף ענה בחיבוב:

"איש על דגלו באותות" [...] כיון שנגלה הקב"ה על הר סיני ירדו עמו כ"ב אלף מרכבות מלאכים שנא' "רכב אלהים רבותים אלפי שנאן"¹²⁰ והיו עשויין דגלים דגלים, לכך נאמר "דגול מרבבה". כיון שראו אותן ישראל שהיו עשויין דגלים התחילו מתאווים לדגלים אמרו ולואי שאנו נעשין דגלים כמותן [...] "ודגלו עלי אהבה"¹²¹ אמרו הלואי הוא מגדיל עלי אהבה, וכן הוא אומר "נרננה בישועתיך ובשם אלהינו נדגול ימלא ה' כל משאלותיך",¹²² אמר להם הקב"ה, התאויתם בדגלים חייכם הריני עושה משאלותיכם, "ימלא ה' כל משאלותיך", מיד הקב"ה הראה אהבתו לישראל ואמר למשה לך עשה אותם דגלים כמו שנתאו "איש על דגלו באותות".¹²³

118 רמב"ן (לעיל הערה 106), במדבר א, מה. ראו הסמליות בהמשך בהערה 237, ובתרגום יונתן, רש"י, ר"א אבן עזרא, רמב"ן, רשב"ם (כולם במקראות גדולות, לעיל הערה 106), רבנו בחיי, ירושלים תשמ"ב, ובמלבי"ם (לעיל הערה 108), על במדבר ב, ב; ספר הכרמל (לעיל הערה 116); רד"ק על יחזקאל א, כח; מדרש לקח טוב, ירושלים תשמ"ו, במדבר, עמ' פג; הנצי"ב (לעיל הערה 108), במדבר ב, ב; ר"י הגר-לאו, החיל והחסן, מרכז שפירא תשמ"ט, עמ' 50-51. הראי"ה קוק, מדבר שור, ירושלים תשנ"ט, עמ' כד, ראה בחלוקה לדגלים וסמליהם סמליות חילוקי דרכי הנפש המיוחדים לכל שבט ושבט, למשל, אחד יש לו נטייה לרחמים, השני נטייה לגבורה וכדומה. ראו רעיון דומה אצל הרב קוק, "דרשת הדגלי" (לעיל הערה 1).

119 שם, לו, ז. ראו מה שהבאנו מהרמב"ן בהערות 177, 219, 232-235.

120 תהלים סח, יח.

121 שיר השירים ב, ד.

122 תהלים כ, ו.

123 מדרש תנחומא, ירושלים תשי"ח, במדבר יד, ראו גם תנחומא (בובר), וילנה תרמ"ה, שם; ילקוט שמעוני, ירושלים תשי"כ, שיר השירים רמז תתקפו. אף לסוברים שדגל הוא חטיבה, ראו הערה 106, יושם אל לב שהמדרש עוסק בתחילתו ובסופו גם ב"אותות" שהם, לכל הדעות, מה שמכונה היום דגלים.

נראה בהמשך מאמרנו שבדומה לדגל ישראל המודרני רואים חז"ל בדגלים (לפעמים בעקבות התנ"ך) סמליות ישועה,¹²⁴ קיבוץ גלויות,¹²⁵ עצמאות וגדולת ישראל,¹²⁶ חיבובו,¹²⁷ הפרדתו,¹²⁸ גילוי ה' דרכו¹²⁹ וכיבוש ארץ ישראל.¹³⁰ אף מצוין שהקב"ה שונא דגלים של אומות העולם ואינו אוהב אלא דגלי ישראל.¹³¹ נוסף על כך, ראו חז"ל בסידור על פי דגלים את חשיבות הייחוס והמשפחתיות השבטית:

"איש על דגלו באותות" [...] קדושים וגדולים היו ישראל בדגליהם וכל האומות מסתכלין בהם ותמהין ואומרים "מי זאת הנשקפה וגו'"¹³² [...] אף בלעם הביט בהם ויצאה עינו כנגדן [...] אלו הם הדגלים התחיל אומר מי יכול ליגע בבני אדם אלו מכירין את אבותיהם ואת משפחותיהם שנאמר "שוכן לשבטיו".¹³³ מיכן למדנו שהיו הדגלים גדולה וגדר לישראל לכך נאמר איש על דגלו.¹³⁴

אם קיימת חשיבות בזיהוי ובהבחנת ייחוס בדגלי שבטי ישראל, כל שכן שיש חשיבות בדגל ישראלי לאומי המבדיל בין ישראל לעמים, כמשמעות הביטוי "גדר לישראל".¹³⁵

הרב מ"צ נריה ציין שעל הפסוק "איש על דגלו באותות לבית אבותם יחנו בני ישראל" דורש הזוהר: "שמחו את ירושלים וגילו בה כל אהביה" [...] חדוה לא אשתכח אלא בזמנא דישראל קיימי בארעא קדישא [...] 'עבדו את ה' בשמחה' – בארץ הקודש, 'עבדו את ה' ביראה', בארץ אחרת".¹³⁶ כלומר "לדגלו" יש

124 ראו בהרחבה בפרק "הדגלים כסמל לדבר ה' או לדבר מצוה".

125 שם.

126 נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "לא ניתן להבדיל בין הדת והלאומיות בישראל", ובפרק "קידוש ה'", למשל במדבר רבה (לעיל הערה 52), ב, ג, "כגדולה שעשה האלהים במדבר דגל מחנה יהודה דגל מחנה ראובן [...] שהיו הדגלים גדולה וגדר לישראל".

127 נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "חיבוב ישראל" על פי במדבר רבה (שם) ב, ג, ה-ו, למשל "עד היכן חבבן [...] שעשה אותם דגלים לשמו [...] שהם בני [...] והם צבאות".

128 ראו בהערה 134, ובע"ה נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "פרישות והזדהות".

129 נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "לא ניתן להבדיל בין הדת והלאומיות בישראל".

130 נרחיב על כך בהמשך בפרק "כיבוש ארץ ישראל".

131 במדבר רבה (לעיל הערה 52) ב, ג, נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "חיבוב ישראל".

132 שיר השירים ו, י.

133 במדבר כד, ב.

134 במדבר רבה (לעיל הערה 52) ב, ד, ובמדרשים נוספים בנושא שם, ב-ו.

135 נרחיב על כך בהמשך המאמר בפרק "פרישות והזדהות".

136 זוהר במדבר קיח, א, מובא על ידי רמ"צ נריה (לעיל הערה 15), עמ' 139.

משמעות "מקומו", והוא דבר שמביא לידי עבודת ה' בשמחה, ובפרט בארץ ישראל.

לדגלים יש מקום מכובד במיוחד במגילת "בני האור ובני החושך" המכונה גם "מגילת המלחמה" שבספרים החיצוניים שנמצאו בין מגילות ים המלח מסוף תקופת בית שני.¹³⁷ שם מתוארים באריכות פרטי דגלי המלחמה הקרויים "אותות", ממש כלשון התורה וכפירושם של חז"ל במדרש. מתואר שם מה יהיה במלחמה הגדולה שבאחרית הימים.¹³⁸ כמו בספר במדבר מדובר בסדר השבטים למלחמה, אך היו גם דגלים עם שמות השרים, סיסמאות ו"דגלי" המלחמה. מתוארים שם "אותות", דהיינו דגלים, מיוחדים ושונים שהניפו בשלושת השלבים של הקרב, "בצאתם למלחמה", "בגשתם למלחמה" וב"שובם ממלחמה". על הדגל הראשי של הצבא כותבים הם בצאתם למלחמה "עדת אל"; בגשתם למלחמה "מלחמת אל", ובשובם מן המלחמה "ישועות אל". על אות ראשי המחנות כותבים הם (בהתאם לשלושת השלבים הנ"ל): "מחנה אל", "נקמת אל" ו"נצח אל". החלפת סיסמאות בדגלים נעשית בכל שלב גם בדגלי השבט, הריבוא, האלף, המאה, החמישים, והעשרה שם למשל נכתב: "צבאות אל", "כלת אל בכל גוי הבלי", ו"שלוש אל". כך גם החליפו דגלי הכהנים ושל גרשון, קהת ומררי, ביציאה, בקרב ובחזרתם.

על דגלי יחידות המשנה של משפחות בני לוי, כגון האלף, המאה, החמישים והעשרה, מתוארים סיסמאות יותר ארוכות כמו: "אף אל בעברה על בליעל ובכול אנשי גורלו לאין שארית", "מאת אל יד מלחמה בכל בשר עולי", "חדל מעמד רשעים בגבורת אל".

נוסף על תיאור הסיסמאות המתחלפות בפרוטרוט, אנו מוצאים לראשונה במגילה גם פירוט אורך הדגלים: דגל העם – 14 אמות; דגל שלושת שבטים¹³⁹ –

137 לפי י' ידן (לעיל הערה 108), כתיבת המגילה משוערת בין 50 שנה לפני הספירה עד 50 לספירה, ולהערכתו מדובר במגילה של כת האיסיים. השוו באריכות אצל מ' ברושי, "גילוי המגילות הגנוזות וכתבי-יד אחרים במדבר יהודה", עידן 14 (1990), עמ' 198–204; G.R. Driver, *The Judaean Scrolls*. Oxford, 1965, and M. Mansoor, *The Dead Sea Scrolls*. Grand Rapids, Michigan 1964.

138 מגילות ים המלח, QM1, 491Q4, טורים 3–4, ג, יב – ה, ב. ראו בהרחבה אצל ידן (לעיל הערה 108).

139 מעניין לציין שסברו בבבלי, סנהדרין קי ע"ב, כשיטת ר' אליעזר שעתידים עשרת השבטים לחזור ולא כר' עקיבא.

13 אמות; דגלי כל שבט – 12 אמות; דגל רבבה – 11 אמות; דגל אלפים – 10 אמות; דגל מאות – 9 אמות; דגל חמישים – 8 אמות; דגל עשרות – 7 אמות. ראוי לציין שגם בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל, מתואר שהיו פסוקים כתובים באמצע דגלי המדבר, למשל בדגל יהודה "קומה ה' ויפוצו אויביך ונוסו משנאיך מפניך"; בדגל ראובן, "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד".¹⁴⁰ הרי לנו במגילה זו עדות על השקעה אדירה בהחלפה תמידית של הדגלים, הקפדה בניסוחם ובמשאם ותיאור מפורט עד כדי פרטי אורכם. במקור זה יש הענקת חשיבות עצומה לדגלי הנהגת העם מעבר לכל צפוי. אף אם מדובר כנראה במגילה של כת האיסיים,¹⁴¹ וגם אם אין בכך מקור מהתנ"ך או מחז"ל, יש כאן לפחות עדות על מקומם החשוב של הדגלים בתפישת עם ישראל בימי קדם. המצביא והחוקר יגאל ידן מעיר שיש כאן "אחד המקורות החשובים ביותר להבנת הארגון הצבאי בימי בית שני ולהבנת המונחים הצבאיים שהיו מקובלים אז [...] בצבא-ישראל." נוסף על כך, הוא מציין בצדק שהתיאור שם המשחזר את דגלי ישראל והשימוש בחצוצרות במדבר בדור יציאת מצרים הוא אלפיים שנה יותר קדום מאתנו, למעשה "רוב הדרך" בחזרה לתקופת משה רבנו.¹⁴² במגילה אחרת מתקופת בית שני, מסופר שביום משיחת המלך, קיימו לפניו צעדה צבאית של כל איש מבין 20 ועד גיל 60, שם הניפו דגלי כל עיר בישראל.¹⁴³ סביר אם כן שכשם שהיה דגל לכל עיר בתקופת בית שני ייתכן שהמשיכו גם עם דגלי השבט, לפחות דגל התכלת של שבט/מלכות יהודה, שאולי אף נהיה לדגל הלאומי לשבט המלכותי ששרד כמעט בשלמותו.¹⁴⁴ ב"מדרש" מתקופה אחרת, מספר אלדד הדני על השבטים האבודים, דן, נפתלי, גד ואשר אשר גרים מעבר לסמבטיון, "ושם הנשיא הגדול אליצפן מבני אהליאב למטה דן, ודגלו לבן כתוב בשחור: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. ובעת אשר יבקש לצאת למלחמה יצעק הצועק בקול שופר ויבא שר הצבא ויצאו

140 תרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל (מקראות גדולות, לעיל הערה 106), במדבר ב.

141 ראו בהערה 137.

142 ידן (לעיל הערה 108).

143 ידן, מובא אצל קשאני (לעיל הערה 16).

144 ראו מה שכתבנו ליד הערות 52, 134 על אודות דגל שבט יהודה והזיקה בינו ובין דגל ישראל. אמנם סביר שמלכות החשמונאים הפסיקה נוהג זה, אם אכן היה קיים, לפחות מימי אריסטובולוס כשהתחילו לקרוא לעצמם "מלך", ראו מאמרי, "לימוד זכות וחובה בשיטות הרמב"ם והרמב"ן על 'מלכות' החשמונאים", המעין נ, ג (ניסן תש"ע), עמ' 98-101.

החיילות מאה ועשרים אלף דגלים לבנים קטנים¹⁴⁵. כמו אצל דוד הראובני ושלמה מולכו,¹⁴⁶ יש כאן עדות למקומו של הדגל במודעות הציבורית היהודית לאורך הגלות, אולי אף אצל עשרת השבטים.

הדגל כסמל לדבר ד' או לדבר מצוה

קיבוץ גלויות: "ושא נס לקבץ גלויותנו"

אחד התקדימים המפורשים ביותר המקביל להפליא לרעיון הדגל הישראלי של היום הוא הרמת ה"נס" (דגל) כסימן לקיבוץ הגלויות שהיא אחת מהמטרות המרכזיות של הציונות ומדינת ישראל.¹⁴⁷ אפילו קבעוהו חז"ל בתפילה כסמל מובהק ומובן להמון, "ושא נס לקבץ גלויותנו, וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ".¹⁴⁸

כמובן, מקור הנוסח הוא בתנ"ך, "ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ",¹⁴⁹ ופירש רש"י: "מרימים נס להקבץ אליו". כך במצודת ציון "נס – הוא כלונס"¹⁵⁰ ארוך ובראשו בגד¹⁵¹ ועשוי להוליכו לפני אנשי החיל וכולם הולכים אחריו,¹⁵² כבדגלי המדבר שבתורה. במקום אחר, "כל ישרי תבל ושכני ארץ כנשא נס הרים תראו וכתקע שופר תשמעו".¹⁵³ מסביר הרד"ק:

- 145 "אלדד הדני", אוצר המדרשים, ר"י אייזנשטיין (עורך), ניו יורק תרע"ה, עמ' 23, משוער מלפני כ-1,100 שנה.
- 146 ראו על דגליהם ליד הערות 204–207.
- 147 במגילת העצמאות צוין כאחד מהעקרונות ש"מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות". הרחבתי בנושא קיבוץ גלויות בתקופתנו במאמרי: א' שבת, "על חז"ל, הרב הרצוג והוודאות שלא תהיה גלות נוספת", צהר כא (אביב תשס"ה), עמ' 111–122; א' שבת, "כדאי שנפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה", צהר כג (חורף תשס"ו), עמ' 55–66.
- 148 ראו שם בפירוש הסיפור לר"א הרוקח, ירושלים תשי"כ, עמ' שמ.
- 149 ישעיהו יא, יב, ופירוש רש"י (מקראות גדולות, לעיל הערה 107), ומלבי"ם (לעיל הערה 108), שם.
- 150 לפירוש כלונס, ראו לעיל בהערה 111.
- 151 השוו פירושו במצודות ציון (מקראות גדולות, לעיל הערה 107), על ישעיהו סב, י: "כלונס ארוך ובראשו וילון".
- 152 וכן בר"י אברבנאל (לעיל הערה 54) שם, כמעט מילה במילה, וכן אצל רד"ק ומצודות (מקראות גדולות, שם), ישעיהו יא, י.
- 153 ישעיהו יח, ג, ופירוש רש"י, רד"ק, מצודות דוד (כולם במקראות גדולות, שם), ומלבי"ם (לעיל הערה 108). השוו אברבנאל שם, שהסביר נס מלשון פלא, לעומת מה שכתב שם יא, יב שהסביר כדגל.

כנשא נס הרים כמו שאמר ונשא נס [...] ואסף נדחי ישראל.¹⁵⁴ וזה דרך משל, כי כשירצה אדם לקבץ עם ישא נס בהרים כדי שיראו הנס למרחוק ויבאו [...] יקבצו בני ישראל אל ארצם מפה ומפה בעת הישועה, וכן הגוים יביאו אותם ויקבצו אותם כאלו נשאו להם נס.¹⁵⁵

בפירוש מקורי מסביר ר' אלעזר מוורמייזה, בעל ספר הרוקח, שענין ה"נס" נקרא על כך שכל הרואה אותו נס אליו.¹⁵⁶ עד היום, המטייל בעיר העתיקה של ירושלים יראה מדריכי טיולים מרימים דגל, כשיש קבוצות רבות של מטיילים, כדי שקבוצתו תלך כקבוצה ולא תלך לאיבוד.

המלבי"ם כדרכו מבחין בדקויות, ומסביר שכמו בצבא קודם מרימים את הנס לקבץ את הרחוקים, ואחר כך תוקעים בשופר כדי לזרזם לפעילות.¹⁵⁷ כמובן, אם כבר משתמשים בחפץ או ציור כמשל, הדבר מעיד שיש לו עוד לפני הנבואה סמליות מובהקת במודעות השומעים מהקשר אחר. כך מצאנו מימי דוד, "נתת ליראיך נס להתנוסס",¹⁵⁸ פירש המלבי"ם: "ולהתקבץ למלחמה". מוסיף ר"ע חכם: "הנס מראה את המקום שעל הגולים להתאסף שם, וגם את כיוון הדרך עצמה".¹⁵⁹ כן בשפתי חכמים, כשהעלו את נחש הנחושת על נס, "לפי שדרך לרמוז במוט על אותו מקום שהאות שם",¹⁶⁰ בנדון שלנו ארץ ישראל. רעיון הרמת הדגל במטרה להתאסף מופיע לא רק בנוגע למונח "נס" אלא אף לגבי "דגל" – "נרננה בישועתך ובשם אלהנו נדגל",¹⁶¹ פירש רש"י נתאסף. וכן בפסוק "ודגלו עלי באהבה", מסביר רש"י לשון לקבץ.¹⁶²

רש"י מוסיף פן אחר של השימוש הצבאי של הדגל, ומסביר שהנס הוא "כלונס גבוה שנותנים בראש הגבעה וכשרואה הצופה גייסות באין, נותן עליו

לעיל הערה 110.	154
רד"ק, שם.	155
פירושי סידור התפילה לרוקח (לעיל הערה 148), עמ' תרפב.	156
מלבי"ם (לעיל הערה 108), ירמיהו ד, כא, וכן בספר הכרמל (לעיל הערה 116), ערך "נס".	157
לעיל הערה 113.	158
ר"ע חכם, פירוש דעת מקרא, ירושלים תשמ"ד, ישעיהו יא, י.	159
שפתי חכמים (במקראות גדולות לעיל הערה 108), במדבר כא, ל.	160
תהלים כ, ו.	161
רש"י (מקראות גדולות, לעיל הערה 107), שיר השירים ב, ד.	162

סודר והרוח מוליכו והוא סימן שינוסו או יתקבצו",¹⁶³ כלומר איתות לתנועה, ובמקרה שלנו לעלות לארץ ישראל.

בהקשר אחר מצאנו בתנ"ך את הנס כסמל להודעות פומביות למשל "הגידו בגוים והשמיעו ושאו נס השמיעו אל תכחדו אמרו נלכדה בבל".¹⁶⁴ בהתאם, בהקשר של קיבוץ גלויות ניתן להבין שהנס מודיע על כך, כעין "על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון [...] אמרי לערי יהודה הנה אלהיכם".¹⁶⁵

על הפסוק "כל ישבי תבל ושכני ארץ כנשא נס הרים תראו",¹⁶⁶ מדגיש רש"י שיראו הגויים את קיבוץ הגלויות בבירור, וכן פירש במצודת דוד. נראה שמה שהביא את רש"י לפרש בצורה שונה מאשר מה שהבאנו מפירושו בישיעהו יא, הוא מה שכאן, הנושא לדעתו, הוא הגויים ולא ישראל. כלומר יש מחלוקת בפרשנות אם הנס כאן מקבץ את היהודים או מקבץ את המבט של הגויים לשלוח ולקבץ את היהודים. בהקשר שונה במקצת, הנס מופיע גם בתורה כמוט שמטרתו לרכז את המבט, "עשה לך שרף ושים אותו על נס",¹⁶⁷ ולאו דווקא לרכז את האנשים.

מצאנו את שני הצדדים בפירושים גם על הפסוק "פנו דרך העם סולו סולו המסילה סקלו מאבן הרימו נס על העמים [...] אמרו לבת ציון הנה ישעך בא [...] וקראו להם עם הקודש גאולי ה' ולך יקרא דרושה עיר לא נעזבה".¹⁶⁸ רש"י מפרש "הרימו נס – כלונס, פירק"א"¹⁶⁹ בלע"ז, אות הוא שיקבצו אלי ויביאו לי את הגולים אצלם". כלומר רש"י מביא את שני הצדדים של מטרת הדגל בקיבוץ גלויות, שאנו נתקבץ לארץ ושהגויים גם יעודדונו. יתרה מזאת, על הפסוק "ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ",

163 רש"י (שם), ישעיהו ל, יז על הפסוק, "תנוסו עד אם נותרתם כתורן על ראש ההר וכנס על הגבעה".

164 ירמיהו נ, ב, ראו שם ברש"י ובמצודות (שם).

165 ישעיהו מ, ט.

166 ישעיהו יח, ג, ראו לעיל הערה 153.

167 במדבר כא, ח.

168 ישעיהו סב, י-יב.

169 ר"מ קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תש"ס, מתרגם את הלעז כאן: מוט. השו"י גרינברג, לעזי רש"י בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, שתרגם לאנגלית: standard or ensign, פירוש: סמל, לעומת מה שהוסיף בתרגומו על ישעיהו יא, יב, pole, או מוט. ראו על ההבדלים שבין שני המתרגמים הללו, א' שבת, "התועלת בלימוד הלעזים שבפירוש רש"י על התנ"ך", קובץ רש"י: במלאת תשע מאות שנה לפטירתו, רי"א מובשוביץ (עורך), סיני קלו (אדר תשס"ו), ליד הערה 75.

רוב הפרשנים מסבירים שמדובר בהרמת דגל לגויים שיביאו את היהודים שאצלם ציונה.¹⁷⁰

ר"י אברבנאל מציע פירוש מקורי מדוע יש כאן התייחסות לגויים בהקשר של דגל ישראל. אם עד עכשיו היו בישראל דגלים של שבטים שונים, ואף מלכויות שונות (יהודה וישראל) כשלפעמים הגויים אף עשו קואליציה עם מלכות אחת משלנו נגד חברתה, לעתיד לבוא יתייחסו גם הגויים למלכות ישראל אחת מאוחדת, תחת "דגל אחד",¹⁷¹ היינו דגל ישראל.

במקומות מסוימים נראה בבירור שהדגל של קיבוץ גלויות אכן הורם עבור הגויים, למשל "ואל עמים ארים נסי והביאו בניך".¹⁷² לפי האמור יוצא שלהרמת דגל ישראל באו"ם בשנת תש"ח¹⁷³ היה מעמד של קיום נבואה, ולא פחות חשוב מהרמת אותו דגל על ידי היהודים.

לסיכום, הדגל או הנס מסמל בתנ"ך צדדים שונים של גאולת ישראל, ובמיוחד קיבוץ גלויות, בין אם מדובר על סימון מקום המקבץ, דרך ההליכה, עצם ההליכה ביחד, איתות לתנועה, הניסה עצמה, יציאה למלחמה וכיבוש ארץ ישראל,¹⁷⁴ בין אם מדובר על משיכת מבט או תשומת לב להודיע שהגיע הזמן לחזור לארץ. דגל ישראל המודרני הוא הנס לקבץ גלויותינו.

לפחות לחלק מהסמליות הזאת התכוון גם הרצל באיגרתו לברון הירש, "הלא שאול ישאלוני בלעג: דגל? ומהו זה? מוט עם סמרטוט? לא, אדוני. דגל הוא יותר מזה, בדגל מובילים את העם לכל אשר נרצה גם לארץ הבחירה".¹⁷⁵ מוכח שכוונותיו של הרצל בנושא היו כשרות למהדרין ומפורשות בתנ"ך.

גאולה, כבוד ועצמאות

פן אחר לתקדים הדגל בתור רעיון יהודי מקורי הוא סמל לגאולה, לכבוד ולעצמאות לאומית. הדבר נמצא במפורש ברמב"ן: "וזה טעם 'ובני ישראל יוצאים ביד רמה',¹⁷⁶ שעשו להם דגל ונס להתנוסס, ויוצאים בשמחה ובשירים

170 ישעיהו יא, יב ברש"י, מצודות, רד"ק (לעיל הערה 108) ועוד.

171 ר"י אברבנאל (לעיל הערה 54), ישעיהו יא, יב.

172 ישעיהו מט, כב-כג.

173 ראו בהמשך ליד הערה 227.

174 על כך נרחיב בע"ה בפרק "כיבוש ארץ ישראל".

175 אברהם בר-אוריין (לעיל הערה 16), עמ' 211, מצטט איגרת מהרצל לברון הירש מיום 3 ביוני תרנ"ה (1995).

176 שמות יד, ח.

בתוף ובכנור, כדמות הנגאלים מעבדות לחירות, לא כעבדים העתידיים לשוב לעבודתם".¹⁷⁷ רעיון דומה מוזכר גם במדרש: " 'איומה כנדגלות', ובמה אתם כנדגלות? בדגלים שנתתי לכם, ודוד רואה ואומר 'לא עשה כן לכל גוי' אלא לעמו,¹⁷⁸ הה"ד 'איש על דגלו וגוי' ".¹⁷⁹ הסביר מהרז"ו שם, שהרמת הדגל ה"מאיים" של ישראל שבמדרש הוא על פי הפסוק המוזכר, "וירם קרן לעמו", להרים כבוד לעמו על ידי הדגלים.

יש אף שהסבירו שלפעמים הדגל, הנס המוזכר בישיעהו כסמל צבאי¹⁸⁰ מסמל צעדה טקסית הכוללת דגלים,¹⁸¹ כפי שנהוג עד היום בצעדות חגיגות באמריקה ("Marching-Bands") המעוצבות כצעדות צבאיות של ניצחון בימי קדם.¹⁸² כך הגדיר גם הר"צ טאו, שבדגל "מקופל כבוד האומה וכבוד הצבא".¹⁸³ ייתכן שכך יש להבין גם את הפירוט בסיפור הדגלים במדבר ובמגילת "בני אור ובני חושך",¹⁸⁴ כסמל מרשים של עצמאות וחירות.

הדגל מסמל גם את יראת הכבוד שתהיה לגויים כלפי ישראל בתקופת הגאולה. "ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל",¹⁸⁵ הרד"ק מדייק שמדובר בהרמת נס עבור הגויים, ומסביר "כאלו הקב"ה ירים נס לגוים שיחרדו לבוא אל מקום הנס כן ישלחו [...] את ישראל אשר בארצם שילכו להם בכבוד". כך יש להבין את

177 רמב"ן (לעיל הערה 108), שמות יד, ה, מובא על ידי רמ"צ נריה (לעיל הערה 15), עמ' 138. בדומה לכך, ראו גם את דברי הרמב"ן שם, יג, יח, "וחשבו להיות גאולים, ולא הלכו כדמות עבדים בורחים". ראו ר"א סבע, צרור המור, פרשת בשלח, מובא אצל ר"ר שריד (עורד), גואל ישראל, רמת גן תשנ"ח, עמ' 35, "ויצאו כדמות מלכים בטכסיסי מלוכה ביד רמה, שזה רמז שיצאו בדגל פרושה לעיני כל רואה. וזהו 'כי יד על כס י-ה', שהוא כמו יד בדגל פרושה על כסא ה', עד שיעשה מלחמה בעמלק. ולזה קרא שם (בפסוק הקודם) המזבח 'ה' נסי', שהוא כמו ה' דגלי [...] ואין נס בלא דגל ואין דגל בלא יד [...] בנס פרושה ממש, ובבטחון בשם ה' שהולך בראשם".

178 פירוש מהרז"ו שם, בדומה לתרגום יונתן שם, "ווקף איקר (=כבוד) לעמיה", על פי הפסוק הנזכר, תהלים קמח, יד.

179 במדבר רבה (לעיל הערה 52), ב, ה.

180 ראו בהמשך בפרק "כיבוש ארץ ישראל".

181 ראו I.W. Slotki, Soncino Isaiah, London 1972, 5, 26.

182 ראו <http://www.bandnotes.info/may.htm>;

http://www.absoluteastronomy.com/topics/Victory_parade

183 הר"צ טאו, הדגל, ירושלים תשי"ע, עמ' כג. יצוין שחוברת זאת היא שכתוב של סידרת שיעורים שהעביר הרצ"ט על דרשת הרב קוק בנושא הדגל שפרסמנו לראשונה בהמעין במסגרת מחקר זו, ראו לעיל הערה 1.

184 ראו למעלה בהערות 137–139.

185 ישעיהו יא, יב.

מקום הדגל בדברי הזוהר על הגאולה שמתחילה כשחר העולה ומתקדמת עד שה' יאיר לישראל להיות "איומה כנדגלות"¹⁸⁶.

הדגל כסמל לכבוד הלאומי של ישראל בדור קיבוץ גלויות מתבטא אף יותר בפסוק "הרימו נס על העמים", שמקשה ר"י אברבנאל למה הדגל, הנס של קיבוץ גלויות מופנה כלפי הגויים ולא כלפינו. ועוד, אנו מכירים את הביטוי "ואל עמים ארים נסי"¹⁸⁷ ודומיו,¹⁸⁸ אך מה המשמעות כאן להרים נס "על" העמים? הוא משיב שמלכות ישראל המסומלת בדגל תהיה עליונה לעתיד לבוא על כל העמים,¹⁸⁹ כפי ששתמע גם מהמשך הפסוק שם: "וקראו [הגויים] להם [לישראל] עם הקודש גאולי ה'". כך הסביר ר"א אבן עזרא, "ובשם אלהינו נדגול" – ירום דגלינו בעת שימלא השם כל משאלותיך"¹⁹⁰.

בדומה לכך, כותב הרי"א אברבנאל במקום אחר:

עומד לנס עמים כדגל רם ונשא אליו גוים ידרשו ויביטו אחריו. וכן אמרו במדרש כתיב "נתת ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה"¹⁹¹. נסיון אחר נסיון דגלון אחר דגלון¹⁹² [...] בשביל גדלם כנס הזה של ספינה [...] שבמעשה הזה¹⁹³ שצוהו לעשות כבדו והגדילו ועשאו דגל ונס לכל העמים.¹⁹⁴

הדגל כמשל לגיטימי לכבוד מופיע אצל אבן עזרא שפירש את הביטוי "דגול מרבבה" מלשון בולט בגדלותו כמו דגל.¹⁹⁵ ר' יהודה הלוי השתמש בשריו

186 זוהר, ירושלים תשל"ה, בראשית קע, ע"א: "תא חזי, בעוד דאתחשך יממא ואתכסיא נחורא ואתי צפרא, יתנהר בקדמייתא זעיר זעיר [...] לכנסת ישראל, יתנהיר בקדמייתא יכמו שחר' דאיהי אוקמא, ולבתר יפה כלבנה', ולבתר יברה כחמה', ולבתר יאיומה כנדגלות' כמה דאתמר".

187 ישעיהו מט, כב.

188 שם יא, יב; שם, ל, יז.

189 ר"י אברבנאל (לעיל הערה 54), ישעיה סב, י.

190 ר"א אבן עזרא (לעיל הערה 108), תהלים כ, ו.

191 תהלים ס, ו.

192 ראו היטב בהערה שלנו בפרק "קידוש ה'" על גרסתו של ר"י אברבנאל במדרש זה הנובע מזיהויו של הדגל עם הנס.

193 מדובר שם על אברהם בעקדת יצחק, אך מהקשר דברי ר"י אברבנאל מתברר שהוא משווה למה שיעשה ה' לישראל בתקופת הגאולה.

194 ר"י אברבנאל (לעיל הערה 54), בראשית כב. ראו גם בכלי יקר (מקראות גדולות, לעיל הערה 108), שם, יב, ובנצ"ב (לעיל הערה 108), שם, א.

195 ר"א אבן עזרא (לעיל הערה 108), שיר השירים ה, י. ראו גם אצל המאירי בהמשך בהערה 256.

ב"דגל" בהקשר של פאר וכבוד: "קומי אורי מלכך ראי נדגל",¹⁹⁶ "נשמת דכא ושפל רוח [...] תדגלך דגולי".¹⁹⁷ כך מצאנו גם בתפילה העבודה של יום הכיפורים: "תגלה שנת שלומנו, תדגיל לגדל את שמנו".¹⁹⁸

בשלב מאוחר יותר של הגאולה, מצאנו שהגויים אף יתקבצו אל המשיח כמו חיילים מסביב לדגל: "והיה ביום ההוא שרש ישי אשר עמד לנס עמים אליו גוים ידרשו והיתה מנחתו כבוד". הרד"ק מסביר:

ביום ההוא, שהוא יום קבוץ גליות, ויהיה הוא לכל העמים כמו הנס בחיל שילכו אחר נושא הנס כל החיל,¹⁹⁹ כן ידרשו כל הגוים אל המשיח וילכו אחריו לעשות מה שיצוה, כולם יהיו נשמעים אליו, לפיכך יהיה בכבוד שלא יהיה לו מלחמה ויהיה במנוח(ה) ובכבוד כי כל הגוים יכבדוהו ויעבדוהו.²⁰⁰

הקשר המובהק בין הערך האלוהי שבישועת ישראל לבין דגלי ישראל, מתבטא במדרש שלקמן:

איש על דגלו וגוי הה"ד "נרננה בישועתך ובשם אלהינו נדגול וגוי",²⁰¹ אמרו ישראל להקב"ה, הרי אנו מרננים בישועתך מה שעשית לנו בשמך [...] "ויושע ה' ביום ההוא את ישראל",²⁰² ויִןְשַׁע כתיב. כביכול ישראל נגאלים וכאלו הוא נגאל, "ובשם אלהינו נדגול", שקבע הקב"ה שמו בשמנו ועשה אותנו דגלים שנאמר "איש על דגלו".²⁰³

הקשר במודעות הציבורית היהודית בין הדגל ובין הגאולה התבטא באגדה עממית שהיה ליהודה המכבי דגל שעליו כתוב "מי כמכה באלים ה' ", ראשי תיבות מכביי.²⁰⁴ כך גם לפני כחמש מאות שנה אצל שניים ממעוררי המשיחיות השקרית המפורסמים. דוד הראובני טען שהוא מעשרת השבטים, וכשנפגש עם האפיפיור הרשים אותו ואת אחיו עם דגל משי לבן עם עשרת הדיברות, פסוקים

196 ר"י הלוי, שירי יהודה הלוי ז', ניו יורק תש"ה, עמ' 168.

197 שם, עמ' 8.

198 מחזור יום הכיפורים, העבודה שבתפילת מוסף.

199 ראו רד"ק (לעיל הערה 108), זכריה ט, טז: "וכן נתתי ליראך נס להתנוסס' (תהלים ס, ו), וכן נס ענין גבהות ורוממות כי נושא הנס מגביה ומרומם אותו על ראש העם".

200 ישעיהו יא, י, וברד"ק (שם), שם.

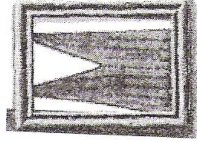
201 תהלים כ, ו.

202 שמות יד, ל.

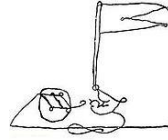
203 במדבר רבה (לעיל הערה 52), ב, ב, על פי במדבר ב, ב.

204 מ"ש זיוויץ, "דגל", אוצר ישראל, ד, ניו יורק תרס"ז, עמ' 14.

ושמות ה' המרוקמים באותיות זהב וכסף. מסופר שהמלך אף שאל אותו מה מטרת הדגל, והשיב הראובני שהוא מתכנן לצעוד עם הדגל לכבוש את ירושלים ואף הציע לאפיפיור להרכיב קואליציה ללחום נגד המוסלמים השולטים שם.²⁰⁵ גם משיח השקר שלמה מולכו אימץ לעצמו דגל,²⁰⁶ ואף שרבב אותו מעל שמו בחתימתו כדלהלן:²⁰⁷

הדגל של שלמה מלכו

חתימתו של משיח השקר שלמה מולכו

מעניין גם לציין שחסידי שבתי צבי שר"י השתמשו במגן דוד כסמל משיחי,²⁰⁸ ולהבדיל, אולי לכך התכוון הרמב"ם בביטוי שר' עקיבא היה "נושא כליו" של בר כוכבא.²⁰⁹ אף בקרבות של המרד בגטו ורשה מצאנו עדויות הן של היהודים

- 205 קשאני (לעיל הערה 16), הביא את S. Weil, "Beyond the Sambatyon: The Myth of the Ten Lost Tribes," Ariel no. 85-86 (1991). ראו גם אצל שלום (לעיל הערה 19), עמ' 157.
- 206 סימון (לעיל הערה 16), עמ' 946. לפי עדות אחת בדגל של מולכו היה כתוב "מכב"י" בכתב זהב; רש"ז כהנא (לעיל הערה 15).
- 207 תמונות הדגל והחתימה של מולכו אצל A. Schwadron, "Autographs", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 2. Detroit, USA 2007, p. 706.
- 208 שלום (לעיל הערה 19), עמ' 159; "מגן דוד" (לעיל הערה 22), עמ' 150. שלום סובר שם שמקומו המרכזי בקמעות של ר"י אייבשיץ הוא מה שהעלה משמעותו של סמל זה בעיני הרבים, ושהדבר קשור למחלוקת מסביב זיקתו של הרב לתנועה השבתאית. אמנם אין ספק שהגר"מ פיינשטיין לא ידע ולא חשש לבעייתיות הזאת, שהרי אינו נמנע מלהזכיר את הר"י אייבשיץ וחיידושו בעשרות מתשובותיו, ובמיוחד מספריו כרתי ופלתי על טור יו"ד ואורים ותומים על שולחן ערוך חו"מ, ואף ראה זכות כשכיוון לדעתו, אגרות משה אה"ע, א, ניו יורק תשל"ד, סימן כ"א. שלום סובר שכל זה אף השפיע על שמו של ספרו של פרנץ רוזנצויג, כוכב הגאולה (תרגום י' עמיר), ירושלים תשט"ו. מ' גאסטר אף שיער, בלי להזכיר מקור, שר' עקיבא הנהיג את המגן דוד כסמל משיחי במרד בר כוכבא. דעתו הובאה ונדחתה על ידי שלום (שם), עמ' 151.
- 209 רמב"ם, הלכות מלכים, יא, ג. בלשון חז"ל, "כלי" הוא בגד, למשל בבלי, כתובות נט ע"ב: "כלי פשתן", וכן במילון יסטרוב (לעיל הערה 111), ערך "כלי".

הן של הגרמנים ימ"ש על כך ששני הצדדים השקיעו בקרב על הורדת הדגלים שהניפו המורדים כסמל העצמאות והכבוד.²¹⁰

כן כותב הרב קוק זצ"ל לגדוד העברי שלחם עבור הבריטים במלחמת העולם הראשונה: "וברכה [...] לכל אחינו בני הגדוד נושאי דגל ראשית צמיחת ישועתנו. צור ישראל יברכם בעוז וחיל, ויחד נזכה לראות בישיע עמנו בתשועת אמת וגאולה שלמה בכל הודה והדרה".²¹¹ הרב התייחס לא רק ל"דגל" הסמלי שנשא הגדוד, אלא גם לדגל הממשי שלהם, ואף חיבר תפילה²¹² ודרשה לכבודו בטקס הכנסתו "למשמרת עולמים"²¹³ לבית כנסת²¹⁴ החורבה בירושלים בחנוכה תרפ"ו עם הכותרת: "נרננה בישועתך ובשם אלהנו נדגול".²¹⁵

דגל ישראל מסמל את אותה מדינה המעידה כי פקד ה' את עמו, ומגדירה שכבר לא צריכים לקרוע בגדנו בבואנו לערי יהודה, כי יש שלטון יהודי בארץ, וממילא איננה "בחורבן".²¹⁶ מהתנ"ך ועד היום, הדגל מסמל את ישועת ה' לעמו.

כיבוש ארץ ישראל

כששאלת מאמרנו הופנתה לרב צבי יהודה קוק על ידי חייל, הוא השיב בתקיפות:²¹⁷

- 210 ק' מוצ'רסקי, שיחות עם תליין (תרגום צ' ארד), קיבוץ לוחמי הגיטאות תשי"מ, עמ' 156. כך העיד יורק, מנהיג המורדים, ברם הקצין הגרמני שטרופ ספג אבדות משמעותיות ולא היה מוכן לחכות שהגטו יישרף כדי להוריד את הדגלים שהניפו, בטענה שהדגלים "הם מכשיר מהיר ירי [...] כאלף תותחים". ראו גם בהמשך ליד הערה 227.
- 211 הראי"ה קוק, איגרות הראי"ה, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' רפב, מאלול תרע"ט לר"ל פלק, הרב הצבאי של הגדוד העברי. על הבעיות הדתיות שבגדוד ראו "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), הערות 50–51, ובכל זאת קורא להם הרב בדרשתו: "כצבאות קדושים, כמלאכי השרת נדמו לי".
- 212 "לויך, "תפילות ארעיות לראי"ה קוק", אקדמות ט (תמוז תש"ס), עמ' 56–58.
- 213 לשון הרב קוק ב"דרשת הדגל" (לעיל הערה 1).
- 214 במשך שבע שנים לאחר תום המלחמה הונף דגל הגדוד בתיאום עם ממשלת בריטניה בבנייני ציבור חשובים ובבתי כנסת באנגליה ואף בבית הכנסת הגדול בלונדון, The Palestine Bulletin, "The Kings Colours in Jerusalem", 13/12/25, p. 1. סיפר לי ר' אהרן פריימן, יליד תרצ"ב ובנו של שמש בית כנסת ה"חורבה", בריאיון שערכתי עמו ב-ה' בחשוון תשי"ע, ששמרו את דגל הגדוד העברי (שכונה "דער הייליגער פאן" = הדגל הקדוש) בתוך אולם בית הכנסת משמאל לכניסה בתוך ארון נעול צר וגבוה (0.4X3 מ' בערך) מעץ מהודר שעמד על גבי ספסל קטן. הוא עצמו מעולם לא ראה שהניפו את הדגל, אך הוא זוכר שהתייחסו אליו ביראת כבוד. ראו לעיל הערה 36.
- 215 לעיל הערה 1.
- 216 הרי"י קארו, שלחן ערוך, או"ח סי' תקסא, א, ובמשנה ברורה שם, סק"ב בשם האחרונים.

שלום וברכה לך יקירי מר י' שליט"א ותודה ותשובה למכתבך החשוב והחביב,

נרעשתי ונכאבתי לראות דברי מכתביך ובשם חבריך, בשאלה הנבערה אם בהתייחסות הקדושה אל דגלה של מדינת ישראל יש בה משום "בחוקותיהם לא תלכו".

אתם יקירי צריכים לחזור בתשובה שלמה מן העקמומיות הזאת. כהוראת וכהדרת קודשו של הרמב"ן, "אביהם של ישראל",²¹⁸ תקומת מדינת ישראל, לכיבוש הארץ ויישובה ושלטונה בידנו היא מצוות עשה של התורה.²¹⁹ הכפירה בחלק של התורה היא כפירה בתורה. מציאות דגלים להנהגת כלל ישראל היא מפורשת בתורה, קדושה וחשובה.

אשרנו שזכינו לכך בחסדי בורא עולם וקורא דורותינו. ההתייחסות בחביבות ובחרדת קודש אל זכותנו לתקומת מצוות מדינתנו, ואל תפארת סידוריה וסמליה, היא הביטוי הבריא של קדושת עם ישראל המכיר ומודה ומברך חסדי ה' יתברך עלינו, והיא גם כן קדושה של ממש, וההתכחשות לזה היא חולשה חולנית תחושת החיוניות הכלל ישראלית והאישיות הישראלית, וצריך להתקדש ולהיטהר ולהשתחרר לגמרי ממנה, ומתוך כך להגדיל ולהאדיר אהבה ואמונה של לימוד תורה וקיומה, אשר מתוך כוננות ירושלים של מטה, מתרוממת ומתחזקת של מעלה.

בכל היקר דורש שלומך ותורתך ומעשיך באה"ר (=באהבה רבה) מלב ונפש,

בצפייה לישועה שלימה,

צבי יהודה הכהן קוק

217 השאלה משנות התש"ל על ידי חייל משיבת ההסדר במעלות ששמו שמור אצלי, שסיפר לי בריאיון ב-כ"א באייר תשס"ט שרקע השאלה היה תקופתו בצבא שהייתה כרוכה במסדרים רבים ומפריכים מול הדגלים של הבסיס. החיילים ה"מטורטרים" היו סקרנים לדעת מה יאמר הרב צבי יהודה קוק בנושא. האיגרת חולקה ונלמדה על ידי הר"צ טאו בשיעור ב-ו' באייר תשס"ט בישיבת הר המור בנושא "דרשת הדגלי" (לעיל הערות 1, 183).

218 כינוי המופיע לראשונה בשו"ת מהרי"ט, א, תל אביב תשי"ט, סימן סט, וקבוע אצל הרב צב"י קוק למשל לנתיבות ישראל, ב (לעיל הערה 2), עמי קטז וקנח; מתוך התורה הגואלת, א (לעיל שם), עמי קל, שם הדגיש שגם אביו הראי"ה קוק זצ"ל היה רגיל לכנות כך את הרמב"ן בהקשרים הלכתיים; שם, עמי קצו; שם, עמי רה. ראו בהמשך בהערה 267. ראו בהמשך בהערה 267.

כדי להבין את הרעיון המרכזי שבדברי הרב, עלינו להבין את הרקע ההיסטורי של רעיון הדגל והקשר בינו ובין מושג הכיבוש בעולם בכלל ובישראל בפרט. השימוש בדגלים במלחמות התבסס על מטרה כפולה: זיהוי ומורל. נס גבוה שימש לזהות מרחוק את הכוחות השונות המשתתפים בקרב ואף לקבוע או לאותת את מקום המפגש; מורל, כדי לעודד חיילים להגן על הסמל.²²⁰ סביר שזה התחיל כאמצעי זיהוי אך מהר מאוד נהפך לסמל עבורו לוחמים,²²¹ וממילא הדגלים התקבלו כמלווים את המסדר או המצעד, הלוויה וטקס הזיכרון.²²² עם התחזקות הלאומיות המדינית התחילו הדגלים לשמש סימן בין-לאומי לבעלות או לכיבוש או לחלופין לכניעה (הורדת הדגל).²²³ על כן אחת הפעולות הראשונות שעושה תייר העולם ש"גילה" ארץ חדשה (למשל בקוטב הצפוני) או האסטרונוט הראשון שהגיע לירח או צבא שכובש ארץ (כפי שמעידים הצילומים המפורסמים מכיבוש אילת²²⁴ והר הבית²²⁵), היא הנפת דגל הלאום.²²⁶ כך הצהיר שר החוץ הראשון של מדינת ישראל, משה שרת, בטקס הנפת דגל ישראל לפני בניין האו"ם:

דגל תכלת-לבן זה אשר נישא בידינו בכל חבלי ההתאחדות בארצנו [...] אשר הונף ברמה בידי לוחמינו לחירות בשדה-קרב במלחמת העולם האחרונה, אשר נפרש מעל חומות גיטו ורשה במרד הנואש [...] מבטא היום הזה את קוממיותנו השלמה".²²⁷

למרבה הפלא, לפי הערוך ובעלי התוספות יש אפילו קשר מילולי בין המילים דגל ומלחמה. על דרשת הגמרא "שני תלמידי חכמים הדגילין זה לזה בהלכה

- 220 Pederson (לעיל הערה 3), עמ' 3.
- 221 ראו לעיל בהערות 6–9, 184.
- 222 סימון (לעיל הערה 16), עמ' 944.
- 223 Pederson (לעיל הערה 3), עמ' 6; סימון (שם), עמ' 944–945.
- 224 אברהם אדן (ברן), "יעד דגל הדין", www.snunit.k12.il/minhal/word/22018.doc.
- 225 שם. כמובן להוראת מי דיין להוריד את הדגל מהר הבית יש סמליות הפוכה.
- 226 במכתב (לעיל הערה 37) כותב הרצל (כרך א, עמ' 89): "כאשר רואים בספינת הכבוש את האדמה החדשה אז מעלים בראש התורן את דגל ה'חברה' [...] בדגל פשוט [...] עולה הראשון על היבשה".
- 227 מ' שרת, בשער האומות, תל אביב תשכ"ו, נאום ב-12 במאי, תשי"ט (1949). ראו לעיל בהערות 173, 210.

הקב"ה אוהבן שנאמר 'ודגלו עלי אהבה',²²⁸ פירש רבנו תם: "המכחישין זה לזה", כלומר לשון מלחמה והכחשה.²²⁹

הסמליות המובהקת הזאת בין הדגל ובין מלחמה וכיבוש מופיעה כבר בתנ"ך. בעצם ההקשר היחיד ששם מוזכרים דגלים, המכונים גם אותות, בתורה הוא אצל סידור וספירת החיילים כהכנה למלחמה ולכיבוש ארץ ישראל:

מבן עשרים שנה ומעלה (הרמב"ן: "בעבור שאינו חזק למלחמה בפחות מעשרים"²³⁰) כל יוצא צבא בישראל תפקדו אתם לצבאתם²³¹ [...] איש על דגלו באותות לבית אבתם יחנו [...] והחנים קדמה מזרחה דגל מחנה יהודה לצבאתם [...] וצבאו ופקדיהם ארבעה ושבעים אלף ושש מאות.²³² כך מעיר הרמב"ן:

כי היה זה כדרך שהמלכות עושה בבואם למלחמה כי עתה היו מזומנים ליכנס לארץ ולבא במלחמה עם מלכי האמורי [...] כמו שאמר "נוסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה' "²³³ והיו משה והנשיאים צריכין לדעת מספר חלוצי צבא המלחמה וכן מספר כל שבט ושבט ומה יפקוד עליו בערבות מואב במערכות המלחמה, כי התורה לא תסמוך על הנס שירדוף אחד אלף וזה טעם "כל יוצא צבא בישראל", כי המנין מפני צבא המלחמה ועוד שיחלק להם הארץ [...] הנכבשת להם כי לולי דבר המרגלים היו נכנסים שם מיד.²³⁴

כך יש להבין גם את דברי הסיום שלו לאותו חומש, כתפילה לתחיית הדגלים ולכיבוש הארץ מחדש במהרה בגאולה האחרונה: "נשלם ספר הפקודים ודגלי הצבאות, ולאלהים צבאות, שבח והודאות [...] וכאשר עשה עם אבותינו הגדולות והנוראות, יחיש בימינו קץ הפלאות, יבנה הבית והלשכות".²³⁵

228 בבלי, שבת סג ע"א.

229 תוספות, עבודה זרה כב ע"ב, ד"ה "רגלא", וכן בערוך (לעיל הערה 111), ערך "דגל", ראו גם שיר השירים רבה (לעיל הערה 52) ב, א [ד] "אותן הדגולין שדגל יעקב באביו", לשון רמאות. לעומת רש"י שפירש במסכת שבת שם שדגל הוא לשון אספה.

230 רמב"ן (לעיל הערה 106), במדבר א, ג. ראו גם שם, כו, סד, שכותב הרמב"ן שזאת גם סיבת הספירה רק עד גיל ששים.

231 במדבר א, ג.

232 שם ב, ג.

233 שם י, כט.

234 רמב"ן (לעיל הערה 106), במדבר א, מה.

235 שם, לו, ז.

על פי זה מובנים גם דברי המדרש: "כשם שברא הקב"ה ד' רוחות וכנגדן ד' דגלים אף כך סיבב לכסאו ד' מלאכים". המדרש ממשיך לפרט שליך כל דגל מונה מלאך מסוים ללוות, ודגל יהודה שהוא דגל מלכות ישראל,²³⁶ שהולך חלוץ וראשון במחנה, מלווה על ידי המלאך גבריאֵל, סמל הגבורה והכיבוש.²³⁷ הזיקה המובהקת שבין דגל, אות, נס ובין מלחמה נמצאת לא רק בנבואות הגאולה²³⁸ אלא אף בנבואות הפורענות. למשל "עד מתי אראה נס, אשמעה קול שופר?"²³⁹ כלומר עד מתי יהיו מלחמות נגדי?²⁴⁰ וכן "ונשא נס לגוים מרחוק",²⁴¹ פירש רש"י: "רמזים להתאסף ולבוא, להלחם בישראל". וכן "תנוסו עד אם נותרתם כתורן על ראש ההר וכנס על הגבעה",²⁴² שתברחו ותשאירו רק את הנס תלוי בתורן ללא חיילים. אלא שבהקשר של נבואות הנחמה מדובר במלחמות הכיבוש שלנו.

אף כשהנושא הוא קיבוץ גלויות, ראינו שפרשנים רבים מסבירים שסמליות הדגל בנביא מרמזת למלחמה.²⁴³ בספר השורשים של הרד"ק הוא קובע ש"דגלי הוא הנס שמרימים ראשי החילים".²⁴⁴ אף הרלב"ג מפרט במלחמת יהושע: "הם היו במקום קרוב [...] שיראו כשיטה יהושע את ידו בכידון והוא הרומח אשר בו הנס [...] באופן שנתקבצו כולם [...] ויבואו אל העיר וילכדוה".²⁴⁵

- 236 ראו מה שכתבנו לעיל ליד הערה 52 על הקשר בין דגל יהודה לדגל מדינת ישראל, ובהמשך בהערה 246.
- 237 במדבר רבה (לעיל הערה 52) ב, י.
- 238 ראו בשני הפרקים הקודמים.
- 239 ירמיהו ד, כא.
- 240 רש"י ומצודות (לעיל הערה 106), ור"י אברבנאל (לעיל הערה 54). לפי הרד"ק (לעיל הערה 106) שם, מדובר על הנס שמרים הצופה כשרואה שמתקרב צבא האויב. השוו למלבי"ם (לעיל הערה 108) ששאל למה ירים המלך נס לצאת למלחמה אם זה לא יועיל? ראו רש"י על ירמיהו ו, א, "ועל בית הכרם שאו משאת", "נס להקבץ ולהלחם על נפשכם".
- 241 ישעיהו ה, כו.
- 242 שם ל, יז. כך גם "שאו נס ציונה העיזו (מצודות דוד, שם, "ענין אסיפה כמו שמות ט, יט, 'שלח העז [...] יאסף'") אל תעמדו כי רעה אנכי מביא מצפון ושבר גדול". בצורה אירונית, מקור השראת שם תנועת "נס ציונה", מדובר בכוננות לחורבן, שאף אם יתבצרו, בסוף יפלו. התנועה נוסדה בישיבת וולוז'ין, ראו רי"ל מימון, "הציונות הדתית והתפחותה", אזכרה ה, רי"ל מימון (עורך), ירושלים תרצ"ז, עמ' שמב-שמג.
- 243 ראו למשל לעיל בהערות 152, 157, 163.
- 244 רד"ק, ספר השורשים, ניו יורק תש"ח, ערך "דגלי", השוו לדבריו בהערה 200 לעיל.
- 245 רלב"ג (לעיל הערה 106), יהושע ח, יג.

שימוש אחר בדגל מודגם היטב ברש"י בתיאור קרב, המראה שהדגל שימש לא רק כזיהוי חזותי אלא גם כסמל זיהוי קולי, כעין סיסמה בין הכוחות:
 "ויזעק יהושפט" אחר בני דגלו וחיילותיו שיבאו לעזור לו, כמו אות אריה שבדגלו או דגל בני יהודה וכן מנהג כשנלחמים שני גדודים, מכנה כל גדוד וגדוד שם א' לסימן לדגלו לצורך הגדוד שעמו שאם יתפרדו איש מעל אחיו או יתערבו הגדודים זה בזה יצעקו כל גדוד וגדוד שם סימן שלו ויכירו בקול הסימן ויתקבצו כולם יחד [...] כשצעק אחר הסימן של דגלו.²⁴⁶

כבר הזכרנו שבמגילות ים המלח מתוארת מלחמת גוג ומגוג עם פירוט אקסטרווגנטי של אורך, של צורה ואף של סיסמות מלהיבות שבדגלים הרבים המשתנים בתדירות.²⁴⁷

באחד מהספרים הראשונים שיצאו בראשית ימי המדינה בנושא הלכות הצבא מרחיק לכת הרא"ד רגנשבורג ופוסק ש"צריך לדאוג שיהא לצבא דגלים".²⁴⁸ לעומתו הגרי"ד סולובייצ'יק סבר שדגלי המדבר היו הוראת שעה,²⁴⁹ וכן נראה, שאחרת היו צריכים מוני המצוות לכלול זאת כמצוות עשה לדורות.²⁵⁰ בכל זאת אם הקדישו התנ"ך וחז"ל כל כך הרבה מקום לדגל, והוא מהווה אף סמל לכמה מצוות חשובות, נראה שיש בכך לא רק משמעות אלא גילוי "רצון הבורא",²⁵¹ ותקדים לכל השואפים לחדש ימינו כקדם.

246 רש"י (שם), דברי הימים ב, יח, לא.

247 ראו ליד הערה 138.

248 רא"ד רגנשבורג, משפט הצבא בישראל, ירושלים תש"ט, עמ' נח, על פי במדבר רבה (לעיל הערה 52) ב, ו: "עשה אותם דגלים לשמי שהם בני [...] והם צבאותי", והמדרש שהזכרנו בהערה 115.

249 הר"צ שכטר, נפש הרב (לעיל הערה 6), עמ' צט, ראו דבריו שנביא בפרק על מסירות נפש.

250 על פי שורשי הרמב"ם, ניו יורק תשל"ד, הקדמה לספר המצוות, שורש ג.

251 המושג "רצון הבורא" והצורך להתנהג על פי דיוקים משלנו ברמזים של התורה גם אם אינם מופיעים בחז"ל מודגש במיוחד אצל ר"י החסיד, ספר חסידים (על פי כתב-יד פארמה), ברלין תרנ"א. הוא מביא דוגמות רבות לכך שהחסיד נענש על דברים שהתירה התורה אך הם נגד "רצון הבורא", למשל בסימן שעה, תתרו, תתעו, תתש, תתשי. ראו בהרחבה במאמרי: א' שבט, "צוואת ר' יהודה החסיד: האם נכתבה עבור הציבור הרחב או לזרעו?", סיני קלג (טבת-אדר תשס"ד), הערה 145; א' שבט, "צוואת רבי יהודה החסיד: השוואת מהדורות וכתבי יד", טללי אורות י (תשס"ב), הערה 8; H. Soloveichik, "Three Themes in Sefer Hasidim", AJS Review (1976) pp. 311-325.

בדומה למשמעות המודרנית,²⁵² מצאנו גם במקורות שבתום המלחמות משמש הדגל סמל לכיבוש ולבעלות. למשל, על הפסוק "אל חומות בבל שאו נס",²⁵³ אומר רד"ק: "כשתכבשו אותה שאו נס על החומות להראות כי לכם היא כי דרך העולם כשיכבשו עיר ישאו נס על המגדלים ועל החומות".²⁵⁴ סמליות הדגל בניצחוננו מוזכרת גם בפסוק "נתתה ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה",²⁵⁵ ופירש ר"מ המאירי: "להתרומם נסו על אויביו [...] מצד אמתות הבטחתך [...] להעמידנו ולהושיב עמך על אדמתם בשלוח ובבטח [...] לעולם".²⁵⁶ לפעמים מתחדדת הסמליות "דה-פקטו", דווקא מהבנת המתנגדים לדגל. לשיטת הפוסט-ציונים הדוגלים בשיטת "מדינת כל אזרחיה", קיימת התנגדות דווקא משום שהדגל "יהודי מדי" ומבוסס על סמלים יהודיים.²⁵⁷ כך גם איומיהם של הערבים (לעומת ההתלהבות היהודית) לקראת טקס העלאת דגל הגדוד העברי בשנת תרפ"ו, ואף דרישתם המגוחכת²⁵⁸ מהאנגלים "למסור גם להם דגל",²⁵⁹ מעידים שסמליות הכיבוש או הבעלות אינו דבר של מה בכך. מעשה באנשי נטורי קרתא שמכרו בית במה שמכונה "הרובע המוסלמי" לעמותת עטרת כהנים, אך הציבו שני תנאים: שהמכירה בתוקף רק עד ביאת המשיח, ושלא יונף על הבניין דגל ישראל. אך בימי האינתיפאדה, כשהתחילו הערבים להניף שם דגלי אש"ף, הסכימו אף המוכרים האנטי-ציוניים להניף לעומתם דגל ישראל.²⁶⁰ אף היום בעידן הפוסט-לאומי, לאחר הפיגוע במגדלי

252 לעיל בהערות 223–227.

253 ירמיהו נא, יב.

254 רד"ק (לעיל הערה 106) שם, וכן ר"י אברבנאל (לעיל הערה 54), שם: "כי כן דרך הצרים על עיר כשיכבשוה ישימו ניסם עליה להודיע שכבר היא בידיהם".

255 תהלים ס, ו.

256 ר"מ המאירי, ירושלים תשל"א, שם. ראו במצודת דוד (לעיל הערה 106), שם: "הרמה ככלונס להתרומם בעולם [...] לאמת לעולם דברך שאמרת להושיע עמך בשלום על אדמתם".

257 למשל ס' סמוחה, "דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב טיפוס", ציונות: פולמוס בן זמננו, פי' גינוסר וא' בראלי (עורכים), שדה בוקר 1996, עמ' 287, וראו לעיל בהערות 5, 60.

258 לעומת הגדוד העברי שהאנגלים העניקו לו דגל משום שסייע להם במלחמת העולם הראשונה, הערבים צידדו עם אויבי האנגלים באותה מלחמה.

259 בעיתונות התקופה, "יש לנו דגל" (לעיל הערה 39), עמ' 1; "חג הדגל", התור, ח' בטבת תרפ"ו, עמ' 11. יצוין שמהמאמרים ומהציורים שם עולה בבירור שחלק מהיישוב בארץ חשב שדגל הגדוד זהה לדגל ישראל.

260 ר"ש אבינר, "שאלות קצרות", עיטורי כהנים 44 (כסלו תשמ"ט), עמ' 20.

התאומים שבארה"ב, התגובה הטבעית והספונטנית שם הייתה לתלות דגלים בפומביות מופגנת של חוסן לאומי ועצמה.²⁶¹

לאור האמור, מובנת ההערכה הרבה שרחשו הראי"ה קוק²⁶² והרב צבי יהודה קוק כלפי דגל ישראל וסמליותו הצבאי ומשמעותו בנוגע למצוות כיבוש הארץ,²⁶³ שהם ראו כאחד מתפקידיה החשובים של המדינה.²⁶⁴ יש לנו גם עדות שהרצב"י השתתף בקביעות ובהתלהבות במצעד צה"ל שהתקיים בירושלים מדי שנה ביום העצמאות, והסביר שהנשק וכל מה ששייך לכיבוש ארץ ישראל ויום העצמאות המסמלים את קימום מלכות ישראל, הכול קודש.²⁶⁵ תלמידו אף העיד שביום העצמאות תשכ"ז הלך הרצב"י היישר מתפילת שחרית לראות את המצעד, ולמרות גילו המופלג (בן 76) עמד במשך כל הטקס. באמצע הביאו לו כיסא, אך הוא סירב לשבת ואף התרעם: "מהשמחה וקידוש השם אין צורך בזה". כל הזמן התעניין הרב בכל מחלקה ובכלי נשק שעברו לפניו, ואף מחא כפיים.²⁶⁶

אכן היה מרגלא בפומיה של רצב"י להזכיר את דברי הרמב"ן שמצוות "והורשתם את הארץ וישבתם בה", פירושה שיהיה שלטון יהודי בארץ ישראל,

261 http://topics.nytimes.com/top/reference/timestopics/subjects/s/sept_11_2001/memorials/index.html

262 "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), הערה 53, וראו בהמשך בהערה 270; תפילת הרב קוק להכנסת הדגל (לעיל הערה 212), "הדגל הנערץ זכרון גבורת ישע ימינך בהכבש ארץ הקודש [...] וגאולת ארץ קדשם". ראו באיגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 211), עמ' קלד, קלז.

263 השוו ללקח השונה שמפיק הר"ד סולובייצ'ק, נפש הרב (לעיל הערה 6), ממלחמת השחרור בנוגע לדגל שנביא בפרק על מסירות נפש. ב"דרשת הדגל" (שם), מתייחס הראי"ה לשתי הבחינות.

264 לנתיבות ישראל, א (לעיל הערה 2), עמ' סז-ע, שם מזכיר בנוסף למצוות "והורשתם את הארץ" גם את התועלת של המדינה למען עם ישראל (אנטישמיות), הגאולה, התורה וקידוש ה'.

265 ר"ש אבינר, "קורות רבנו", עיטורי ירושלים 18 (ניסן תשס"ח), עמ' 18; שיחות הרב צבי יהודה: בראשית, ר"ש אבינר (עורך), ירושלים תשנ"ג, עמ' 382-383; רבנו (לעיל הערה 87), עמ' 204-205; שיחות הרב צבי יהודה: ארץ ישראל (לעיל הערה 87), עמ' 268-269; ראו רח"א שורץ, התורה הגואלת, ד, ירושלים תשמ"ט, עמ' פו; ר"ש אבינר, עם וארצו, ב, בית-אל תשנ"ט, עמ' קיד, שדימה הרצב"י את הנשק של צה"ל לאתרוג. ראו בהמשך בהערה 269.

266 הר"י שילת, ארבעים לבניה, מעלה אדומים תשס"ז, עמ' 15, אך ציין ר"א רמר, גדול שמושה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 30, שכאשר עברו חיילות הרצב"י לא מחא כפיים.

"ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות",²⁶⁷ וכן הודגש גם אצל אביו הרב.²⁶⁸ בהתאם לכך מהווה הדגל סמל לדבר מצווה וייתכן אף ל"תשמיש מצווה" או "קדושה של ממש",²⁶⁹ וכדברי אביו הראי"ה שיש לדגל "קוי קדושה", ו"קודש הוא לנו".²⁷⁰ על כן מפתיעים לכאורה דברי הרב קוק זצ"ל בהמעטת חשיבותו של הדגל הלאומי בכיבוש הגדוד העברי:

כי עצם הכבישה במלחמת התנופה הוא תוכן אנושי כללי, הנוגע לכל האנושיות לא פחות ממה שנוגע לנו, כי אין ספק בדבר שכי"ז שלא יתוקן מצב ישראל ע"י השבת גזילת ארצו אליו, לא תשא המלחמה הנוראה הזאת כל פרי לשלום האנושי הכללי. ע"כ אין לנו להלחם לכבוש את הארץ בדגל ישראלי מיוחד, והחלק של אחינו העובדים בין צבאות מלכי הברית די הוא והותר להרים את דגל צדקנו בעולם ביחש לכל הדרישות

267 רמב"ן הוספות לספר המצות של הרמב"ם (ליל הערה 250), עשה ד, ובפירושו (לעיל הערה 106) על במדבר לג, נג; רח"א שורץ, בדרך התורה הגואלת, בית-אל תשס"ו, עמ' רכג-רכה; לעיל הערות 218, 264.

268 רי"ל מימון, אצל ר"מ צוריאלי, אוצרות הראי"ה, ראשון לציון תשס"ב, עמ' 371, מעיד שהרב קוק השיב לו שאין מברכים על העלייה לארץ כי תכלית המצוה היא כשכובשים אותה; ראי"ה קוק, חזון הגאולה, ניו יורק תשל"ד, עמ' רכב; מאמרי הראי"ה, א, ירושלים תש"מ, עמ' 252; שם, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 526; "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), עמ' 65; "תפילת הדגל" ראו לעיל בהערה 262; איגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 211), עמ' קלו. יש בכך לסתור את טענת החי"כ לשעבר ר"מ מלכיוור שניסה בהרצאה במכללת אורות ישראל באלקנה בשנת תשנ"ו לפלג בין הרב צב"י לבין אביו הראי"ה בנקודה זאת, וכדאי בזיון וקצף. אך יצוין שבחלק מהמקורות נראה שכתב הרב לשון "קניין" במקום "כיבוש", ראו ליד הערה 274, אך המטרה ומקור המצווה "והורשתם" הוא זהה וברור.

269 רצב"י קוק, לעיל ליד הערה 217, על פי העיקרון "אשר קידשנו במצוותיו", שמצווה מוסיפה קדושה, מכילתא, ירושלים תש"ל, סימן כ; לנתיבות ישראל, ב (לעיל הערה 2), עמ' קנט.

270 הראי"ה קוק, "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), ובתפילת הרב לכבוד הדגל (לעיל הערה 212). אמנם מדובר שם בדגל הגדוד, אך כפי שהוכחנו ב"דרשת הדגל" (שם), הערה 41, שהדברים שייכים אף יותר לדגל ישראל, ושרבים אף חשבו אז שדגל הגדוד היה דגל ישראל. ראו הציור והתיאור "יש לנו דגל", התור, א' בטבת תרפ"ו, עמ' 1. ראו בדברי הרצי"ה קוק ליד הערה 217 ואילך, שם אף משתמע שיש לדגל ישראל קדושה. כך גם בדבריו ב"מזמור י"ט של מדינת ישראל", לנתיבות ישראל, ב, עמ' קנח, "כל מה ששייך ליום הזה של קימום מלכות ישראל – הכל הוא קודש", בהתייחסות לנשק של צה"ל, אך ייתכן מלשונו שיכלול גם את הדגל. השוו לר"צ טאו, הדגל, ירושלים תש"ע, עמ' כד-כה, שסובר שהביטוי "קווי הקדושה" שהזכיר הרב בדרשת הדגל, מכוון לרגשי קודש המתעוררים כשרואים את הדגל, ודייק כך גם מהביטוי בתפילת הרב שם, "קודש הוא לנו זיכרון הדגל הזה, הקשור עם הגיוני קודש", וסובר שהרב קוק והרצי"ה סוברים שאין קדושה עצמית לדגל.

הצודקות שלנו נגד העמים המקולטרים. אבל לשמור את גבולי הארץ הנכבשה, העומדת להיות נחלת עולמים לעמנו, זה באמת נאה ויאה לגדוד עברי מיוחד. ובהנהגה יפה כזאת יתרומם כבודה של הממלכה הבריטית בעולם.²⁷¹

ברם יש להבין את דברי הרב כאן על רקע הפירוט של תלמידו המובהק הרי"מ חרל"פ,²⁷² שמסביר שאכן בשלב ראשון אנו מעדיפים לחזור לארץ ישראל לא ככובשים, אלא בהסכמה ובתמיכת אומות העולם.²⁷³ כ"גוי צדיק" בעיני האומות ואפילו בעיני הערבים,²⁷⁴ כדי להדגיש שמדובר לא רק בגאולה לאומית אלא בגאולה אוניברסלית. רק אם יפנו הגויים את גבם אלינו בשלב מאוחר יותר, נצטרך לענוד את הדגל ומדי הכיבוש.²⁷⁵ כך עולה בבירור ובאריכות מדברי הרב קוק לכבוד אותו דגל הגדוד "הנערץ".²⁷⁶

כן יש להקשות ממה שמשמע מר"י אברבנאל שדווקא הקב"ה הוא נס המלחמה של ישראל, ולכאורה אין צורך בדגל משלנו: "ויקרא שמו ה' נסי", רוצה לומר שקרא את שמו של הקב"ה ה' נסי [...] והענין כי הוא יהיה לו לנס במלחמה שיעשה בעמלק [...] והוא ישא את נס ישראל ויריס את דגלו [...] ולה' המלחמה לעתיד לבוא".²⁷⁷

- 271 איגרות הראי"ה, ג (לעיל הערה 211), עמ' קלז-קלח, מה' בטבת תרע"ח לר"ל פלק.
- 272 ראו רמ"צ נריה, בשדה הראי"ה, כפר הרא"ה תשנ"א, עמ' 301-350; על התכתבותם, ראו ריי"מ חרל"פ, הד הרים, ירושלים תשל"א והר"נ גוטל, מכותבי ראי"ה, ירושלים תשי"ס, עמ' 110-111; ר"ש אבינר, "קורות רבינו", עיטורי כהנים 76 (תמוז תשנ"א), עמ' 45, וכן אצל ריי קלנר, "הרב: לשלשה באלול", צהר יט (אלול תשס"ד), עמ' 12, שהרצב"י התבטא בבירור שבמסירת דברי הרב יש להתחשב בדבריו וגם בדברי הרב חרל"פ. ראו א' שבט, "אין לנו לירא מביקורת": על הלימוד המדעי של הרב הנויר ויחסו של הרב קוק", צהר לא (טבת תשס"ח), הערות 99, 106.
- 273 הרי"מ חרל"פ, ממעיני הישועה, ירושלים תשל"ז, עמ' כח, רמה, שלו.
- 274 ראו דבריו המפורשים של הרב לקק"ל, מאמרי הראי"ה, א (לעיל הערה 268), עמ' 252, שהאידיאל הוא שהיינו רוצים לקנות את ארץ ישראל ולא להצטרך להילחם ואף לקיים כלפי הערבים "ואהבת לרעך", בתור "גוי צדיק שומר אמונים".
- 275 ממעיני הישועה (לעיל הערה 273), עמ' כח-כט, שכב.
- 276 "דרשת הדגל" (לעיל הערה 1), שכמו בשאר העמים גם דגלנו (להבדיל) מסמל את השאיפות הלאומיות ואת הכיבוש של ארץ ישראל על ידי עם ישראל. כך גם בתפילת הדגל (לעיל הערה 212), שהחילים "עיניהם צפו למרחוק ליום ישועת עמם, וגאולת ארץ קדשם, נחלת אבותיהם מעולם". אף הרי"צ טאו, הדגל (לעיל הערה 270), עמ' מ, עמד על העדינות שבדברי הרב שבודאי נזהר מבחינה פוליטית לא לפגוע באנגלים.
- 277 ריי"א אברבנאל (לעיל הערה 54), שמות יז, טו.

אך אין ספק שכמו בימי התנ"ך שהיה עלינו להשתדל ואף להתכונן למלחמה כדרך הטבע עם דגלים, נשק ותכסיסים ולא להסתמך על הנס,²⁷⁸ כפי שדבורה אף מקללת את אלה שלא באו "לעזרת ה' בגבורים",²⁷⁹ כן גם בתקופת שיבת ציון השלישית.²⁸⁰ ביהדות אנו "מחקים" את ה' ואת מעשיו באקטיביות, ולא "מחכים" לה' בפאסיביות.

כותב הרב קוק שעם ישראל ממצע בצומת ה"תפארת" ההרמונית, בין המידות האלוהיות של החסד (הדגש הנצרות) והגבורה (הדגש האיסלם).²⁸¹ כשם שחסד ושלוש הם אידאלים, כך גם אמת וצדק (להשיב את ארצנו הנגזלת)²⁸² ולהתנקם ברשעים ובמתנכלים לעם הקודש²⁸³, גבורה וארץ ישראל הם ערכים נצחיים. "אלמלא חטאו ישראל, לא ניתן להם אלא חמישה חומשי תורה וספר יהושע בלבד שערכה של ארץ ישראל הוא".²⁸⁴ כשם שיש "עת שלום" יש גם "עת מלחמה",²⁸⁵ גם מצד הקב"ה וגם מצדנו. לפי זה "ה' נסי" אמור להתבטא דווקא

278 במדבר ובתחילת הכניסה לארץ היו יותר נסים גלויים, אך היה מעבר מכוון להנהגה טבעית יותר המאפשרת בחירה חופשית, שמעתי מר"ד נתיב בשיעוריו על ספר יהושע. ראו שמואל ב י, יא-יב, שלאחר תכנון תכסיסי הקרב, מפטיר יואב לאבישי: "חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד ערי א-להינו וה' יעשה הטוב בעינינו".

279 שופטים ה, כג.

280 אמנם ייתכן עוד מדברי ר"י אברבנאל שתקופה מתקדמת בגאולה אולי תתנהל על פי נסים גלויים, כפי שמשמע ממדרש תנחומא (בובר, לעיל הערה 123) אחרי מות יח, על הפסוק "עם נושע בה'", אך על כך נאמר "לא נדע איך שיהיה עד שיהיה". על אתערותא דלתתא ועל היחס שבין ההשתדלות ובין הביטחון בגאולה האחרונה ראו בקול התור (לעיל הערה 93), ובמאמרי: א' שבט, "משיח בן יוסף, שבט אפרים, והאפרתיים: הצעה חדשה על אודות המקורות למשיח הראשון כתקופת הציונות המדינית", צהר כז (תשס"ז), עמ' 31-42; א' שבט, "כדאי להפסיק לראות את הגלות כאלטרנטיבה" (לעיל הערה 147).

281 ראו הראי"ה קוק, אורות, ירושלים תשי"מ, עמ' קג-קנד.

282 ראו מאמרי הראי"ה, א (לעיל הערה 268), עמ' 458-460, בדבריו התקיפים של הרב בוועדת הכותל; ר"ח ליפשיץ, שבחי הראי"ה, ירושלים תשל"ט, עמ' רלז-רמא; ש' אבידור הכהן, האיש נגד הזרם, תל אביב תשס"ב, עמ' 246-261.

283 ראו הספדו של הרב למאורעות תרפ"ב, "הלויית הקדושים", התור, י' בחשוון תרפ"ב, עמ' 14-15, שבע"ה נפרסם מחדש בעתיד הקרוב; איגרות הראי"ה, ד, ירושלים תשמ"ד, עמ' רנב.

284 בבלי, נדרים כב ע"ב.

285 קהלת ג, ח.

על ידי דגלי ישראל,²⁸⁶ וכך משתמע בדברי רי"א אברבנאל עצמו כאן ("והוא ישא את נס ישראל וירים את דגלו") ובמקומות אחרים.²⁸⁷

ראינו אם כן שנוסף על נשיאת "נס לקבץ גלויותנו" וכבוד לעם ה' וגאולתו, דגל ישראל מסמל גם את מצוות כיבוש ארץ ישראל וקיום ברית ה'. אף המתנגדים החריפים ביותר מוכרחים להודות שהדגל הזה מבוסס היטב במקורות, וטענתם היחידה היא אם אכן הגיע הזמן להנפתו.²⁸⁸ לשמחתנו, הקב"ה ועם ישראל לא חיכו לאלה המסתפקים והכריעו עבורם.²⁸⁹

קשר נוסף בין הדגלים ובין גאולת ישראל הוא במה שהם מסמלים את חיבתו של הקב"ה לעמו, שהיא אכן אחת הסיבות המרכזיות לגאולה:²⁹⁰

"איש על דגלו באותות" [...] וכן הוא אומר "נרננה בישועתך ובשם אלהינו נדגול ימלא ה' כל משאלותיך"²⁹¹ [...] מיד הקב"ה הראה אהבתו לישראל ואמר למשה לך עשה אותם דגלים כמו שנתאוו איש על דגלו באותות [...] אמר להם הקב"ה בעוה"ז נתאיתם לדגלים ומלאתי משאלותיכם, ולעתיד לבא בזכות הדגלים²⁹² אני גואל אתכם.²⁹³

לסיכום, לא רק לגיטימיות אלא אף אידאל יש בדגל ישראל על פי מקורות היהדות כסמל מובהק בתנ"ך ובחז"ל. סמל לקיבוץ גלויות, לכבוד ישראל ולכיבוש ארץ ישראל.²⁹⁴

- 286 ראו גם במדרשים שהבאנו בהערות 117, 123, 134, 293, שה' שמח ואוהב את דגלי ישראל.
- 287 ראו דברי הרי"א אברבנאל (לעיל הערה 54), לעיל בהערות 189, 194, בנושאי קיבוץ גלויות וכבוד ישראל.
- 288 ראו מאמריי לעיל הערה 87.
- 289 ראו ראי"ה קוק, ערפלי טוהר, ירושלים תשמ"ג, עמ' טו.
- 290 ראו ירמיהו לא; ישעיהו נד; בתפילת העמידה, "ומביא גואל לבני בנייהם למען שמו באהבה".
- 291 תהלים כ, ו.
- 292 לפי האמור מדובר בזכות מסירות הנפש למען כיבוש הארץ, כבוד ישראל שהוא כבוד ה', היבדלותנו מהאומות, ואולי אף קיבוץ גלויות. בהמשך בע"ה נראה צדדים נוספים לצרף לכאן.
- 293 מדרש תנחומא (לעיל הערה 123), במדבר סימן יד.
- 294 נוסף נקודות חשובות נוספות בהמשך המאמר שיתפרסם בע"ה בעתיד.

